

ORPHEUS NOSTER

A Károli Gáspár Református Egyetem
történeti és filológiai folyóirata

Reneszánsz és kora újkor

2011. III. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

Kiadó: KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

Felelős kiadó: SEPSI ENIKŐ, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: FEHÉR BENCE

Szerkesztők: IMREGH MONIKA
VASSÁNYI MIKLÓS

*A megjelentetésre szánt kéziratokat a következő három cím
mindegyikére kérjük beküldeni:*

guy_devere@hotmail.com (Fehér Bence)

imreghmonika@gmail.com (Imregh Monika)

vassanyi.miklos@gmail.com (Vassányi Miklós)

A folyóirat megrendelhető Vassányi Miklós címén.

ISSN 2061-456X

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

TARTALOM

NAGY JÓZSEF

Dante etikája Pascoli exegézise szerint 7

KAPOSI MÁRTON

Hunyadi János és Mátyás király ábrázolása Bonfini műveiben 16

PATTANTYÚS MANGA

A török kérdés a XV. században Róma egyik közterén. Az elpusztult Mátyás-lovaskép megrendelésének lehetséges alternatívái 27

UHRMAN IVÁN

Révay Péter hitelé 38

CSOMA ZSIGMOND

*„...fzűekesges-is volt erre nézve ily koenyvet valaha Magyar nyelven írni,...”
(Az első erdélyi, magyar nyelvű kertészeti könyv Nadányi János református lelkésztől 1669-ből)* 55

MŰHELY

IMREGH MONIKA (FORD.)

Marsilio Ficino: Három könyv az életről (részlet) 63

RECENZÍÓ

FEHÉR BENCE

Egy egészen különös szövegkiadás – kétszázegynéhány év késéssel. Sinai Miklós: Elmélkedések M. Minucius Felix Octaviusáboz – Cogitationes in M. Minucii Felicis Octavium. Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani XIV., Debrecen 2008. 79

KONFERENCIABESZÁMOLÓK

BOGNÁR ZALÁN

*„Üldöztetiink, de el nem bagyatunk; tiportatunk, de el nem veszünk.”**Hősök, mártírok, áldozatok a XX. századi magyar reformátusságból'*

című tudományos konferencia 82

ZILA GÁBOR

Emlékkonferencia a Károlin a szatmári békekötés

évfordulója alkalmából 90

KENDEFFY GÁBOR

Konferencia a Károli Református Egyetemen

az ókori és középkori misztikáról 94

BODNÁRNÉ CZEGLÉDY ANITA

Beszámoló az *Inspirationen* c. konferenciáról

(KRE BTK 2011. június 16-18.) 96

SZÁMUNK SZERZŐI

BODNÁRNÉ CZEGLÉDY ANITA PhD (1968) germanista, KRE BTK,
Német Nyelv és Irodalom Tanszék

BOGNÁR ZALÁN PhD (1963) történész, KRE BTK, Történeti Intézet

CSOMA ZSIGMOND DSc (1952) agrártörténész, KRE BTK, Történeti Intézet,
MTA Agrártörténeti Bizottság

FEHÉR BENCE PhD (1968) régész, ókortörténész, klasszika-filológus,
KRE BTK, Történeti Intézet

IMREGH MÓNIKA PhD (1966) reneszánsz-kutató, klasszika-filológus,
KRE BTK, Történeti Intézet

KAPOSI MÁRTON DSc (1936) italianista, filozófiatörténész, ELTE,
Ókori-és Középkori Filozófiai Tanszék

KENDEFFY GÁBOR CSc (1962) filozófus, klasszika-filológus, KRE BTK,
Szabadbölcset Tanszék

NAGY JÓZSEF (1969) filozófus, irodalomtörténész, ELTE BTK,
Olasz Tanszék

PATTANTYÚS MANGA (1973) művészettörténész, Szépművészeti Múzeum,
Régi Szoborgyűjtemény

UHRMAN IVÁN PhD (1961) történész, klasszika-filológus, OR-ZSE Zsidó
Művelődéstörténeti Tanszék

ZILA GÁBOR (1989) történettudomány szakos MA-hallgató, KRE BTK

NAGY JÓZSEF

Dante etikája Pascoli exegézise szerint*

Dante *Monarchia*-ja magyar kommentárjának kidolgozásában a „Monarchia” munkacsoport alapvető törekvése minél több megközelítésben vizsgálni Alighieri politika- és etika-elméletét, valamint teológiai előfeltevéseit: e tekintetben fontosak Giovanni Pascoli Dante-elemzései is,¹ melyek relevanciáját az ezoterikus, ill. hermetikus megközelítések kritikussai is elismerik.²

1. Dante etikájának jelentősége

Ismert, hogy Pascoli – költészetével elválaszthatatlanul összefonódó – Dante-exegézisét az antipozitivizmust is magában foglaló *dekadentizmus* egyéni felfogása határozta meg: Pascoli *látnok-költő*ként s e látnok-költő koncepciót Dantéra kivetítve elemzéseiben Alighieri etikája előfeltevéseinek feltárását tűzte ki elsődleges célként. Pascoli dantisztikai előfeltevései közt megemlítendő a *Színjáték* strukturális egysége, mely e mű három tartományában számtalan doktrinális tételben tükröződik, továbbá az, hogy Dante misztikus rendszerét – kriptográfiai szándékával összhangban – jelek meghatározott struktúrájába ágyazta: mindez alapján Pascoli exegetikai módszerének lényege azon titkos kód megszerzése, melynek révén – az allegorikus fátyol eltávolításával – a dantei szövegek autentikusan értelmezhetők. A *Minerva oscura* azon „új hermeneutika általános prolegomenáit” tartalmazza, melynek alapján Pascoli kifejti a hetes felosztáson alapuló dantei világot, tökéletes strukturális szimmetriát tulajdonítva a *Színjátéknak* a *Pokol* és a *Purgatórium* büntetés-felosztásában mutatkozó – Pascoli szerint *látszólagos* – különbség ellenére; hangsúlyos elem a *selva oscura*-ra („fény és útmutató erény hiánya”) valamint a három vadállat alakjára („az ég által nem akart három diszpozíció szimbólumára” és az aktuális

* Előadás a MDT 2010 április 30-i ülésén; köszönetemet fejezem ki a ko-referens Sallay Géza Profeszornak a jelen munkában nyújtott segítségéért, mely a OTKA PD 75797 számú kutatás keretei közt valósult meg.

¹ PASCOLI, *Minerva oscura. Prolegomeni: la costruzione morale del poema di Dante* (1898); *Sotto il velame. Saggio di un'interpretazione generale del poema sacro* (1900); *La mirabile visione. Abbozzo di una storia della Divina Commedia* (1902); továbbá a jelen munkában nem vizsgált 1921-es *Conferenze e studi danteschi*.

² Vö. SANDRA CAVICCHIOLI, G. Pascoli: *del segreto strutturale nella «Divina Commedia»*, in *L'idea deforme. Interpretazioni esoteriche di Dante* (a cura di Maria Pia Pozzato), Bompiani, Milano, 1989, pp.107-145.

bűn allegóriájára) vonatkozó magyarázat.³ Salvatore Battaglia is megerősíti, hogy e művében Pascoli fő célja a *Pokol* és a *Purgatórium* morális rendszerének feltérképezése, mely nélkülözhetetlen Alighieri költői ihletésének megértése szempontjából; a *Minerva oscura* egyes helyei alapján kiemeli a *prudenza*-tól (elővigyázatosság) elválaszthatatlan *discrezione* (ítélőerő, józan ész, óvatosság) dantei fogalmának jelentőségét, hangsúlyozva, hogy a *Színjáték*beli itinerárium a külső ember (*uomo esterno*) belső emberré (*uomo interiore*) válásának folyamatát írja le.⁴

A *Sotto il velame* Ágoston (manicheizmus-ellenes) *Contra Faustum*-a alapján a *Színjáték* egységének további (Cavicchioli által is központi jelentőségűnek ítélt) konstituáló elvét fejt ki: a *vita activa* elhagyását a *vita contemplativa*-ért, mely az erény gyakorlása révén lehetséges. Itt jelentősek a bibliai hasonlatok: ahogy Jákob hét évig szolgált Ráhelért Laban-nál, úgy Dante (szimbolikusan) hét évig szolgált Luciáért, mely utóbbi a *dealbatio*, avagy a kegyelemben való részesedés allegóriája. Kiemelten fontos még a *rovine* (romok), valamint az Acheron-on való átmenet emblematikája: e folyó a lelki halottak lelki halála, míg a lelki élők misztikus halála avagy újjászületése, aminek szempontjából ugyancsak fontos az „*ignavi* (jóra-restek) második halála” szemantikai pontosítása.⁵ Pascoli nagy jelentőséget tulajdonít az Acheronnak (a *Színjáték*ban explicitté is tett etimológiai jelentése szerinti „szomorú folyónak” (*trista riviera*), mely végeredményben valamennyi bűn gyökere, tehát az eredendő bűn, s mely így bűnök sokaságát eredményezi. Battaglia (Boccaccio álláspontját figyelembe vevő) parafrázisainak megfelelően az Acheron az élet és halál folyója, az emberi lét büntetése, azon könnyek folyója, melyet a bűn és a bűnhődés fájdalomla miatt ontanak Ádám leszármazottai.⁶

Végül a *La mirabile visione*ban, újragondolva a *Színjáték* strukturális megfeleltetéseit, Pascoli a kereszt és a sas szimbólumai szimmetriáját fejt ki, összekapcsolva ezt Dante élettörténetének elemzésével. E kontextusban értelemszerűen nagy jelentőségű az alábbi szöveghely: „*oly csodálatos látomásom* (mirabile visione) *támadt, hogy a benne látott dolgok arra az elhatározásra bírtak, hogy erről az áldott nőről [Beatrice-ről] mindaddig, amíg méltóbban nem szólhatok róla, többet ne beszéljek*”.⁷ A Beatricéhez való itt megfogalmazott visszatérés a büntől, vagyis a politikai és filozófiai kísértésektől való megszabadulás tehát – ismételjük – a *vita activa vita contemplativa*-ért való elhagyása *Színjáték*-beli leírásának előzetes parafrázisa. A *Paradicsom*hoz írt (*Mirabile visione*-beli) bevezető elemzésében Pascoli a sötét erdő és a három vadállat ismételt

³ Vö. G. Pascoli (FRANCO LANZA), in *Enciclopedia dantesca*, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da G. Treccani, Roma, 1984, vol. IV, p.334.

⁴ BATTAGLIA, *Gli scritti danteschi di G. Pascoli*, in *L'Archiginnasio* (Pascoli tematikus szám), Azzoguidi, Bologna, 1962, vol. II, p. 214; p. 215; p. 220.

⁵ Vö. G. Pascoli, in *Enciclopedia dantesca*, i.k., p. 334.

⁶ Vö. BATTAGLIA, *i.m.*, pp. 226-227; pp. 232-233.

⁷ DANTE, *Az új élet* (ford. Jékely Zoltán), XLII, in *Dante Alighieri összes művei*, Helikon, Budapest, 1965 (a továbbiakban *DÖM*), p. 65. A *Színjáték*ot – ugyanezen kiadásból – Babits Mihály fordításában idézem.

elemzése mellett Vergilius Szt. Bernátban, ill. Dante Aeneasban, Jákobban és Pálban való új alak-öltését vizsgálja.⁸

Pascoli interpretációját tulajdonképpen a *Színjáték* feltételezett strukturális tökéletessége-egysége és az ezzel szemben fennálló strukturális anomália közti ellentét hozza működésbe. Ezen anomáliának megfelelően a bujaság (*lussuria*), a torkosság (*gola*), a fősvénység (*avarizia*) és a jóra való restség (*accidia*), melyek az első hét pokoli körben azonosíthatók, nem a mértéktelenség (*incontinentia*) arisztotelészi diszpozíciójára, hanem a hét főbűnre vonatkoznak. Ebből logikailag az következne, hogy az említett négy főbűnt a harag (*ira*), az irigység (*invidia*) és a gög (*superbia*) követi: éppen az, hogy a *Színjáték*ban nem e sorrend érvényesül, okozza az említett anomáliát.⁹ A növényi izotópia egyrészt az eredendő bűn allegóriája, mely – ellenkező előjellel – a földi paradicsomban köszön vissza; a hold a császári hatalom és a kegyelem szimbóluma, mely lehetővé teszi a *Színjáték* kettős, misztikus-morális és politikai olvasatát.¹⁰

A Pokol hármas felosztású morális rendszerével összefüggésben Giuseppe Mazzotta hangsúlyozza, hogy e felosztás Aristotelés *Nikomachosi Etikájára* vezethető vissza (vö. *Pokol* XI, 80). Amikor Dante megkéri Vergiliust, hogy magyarázza el az eretnokség és az uzsora bűnét, e magyarázat Dante esztétikáját körvonalazza, melyben az uzsora végeredményben a művészet karikatúrája, s mely ellentétben áll mind a mesterségek (mint a természet átalakítására irányuló tevékenységek) eredményeivel, mind magával a természettel: „*S mert az uzsorás más utat követ: / megveti a természetet, magában / s tanítványában, s reményt másba vet*”.¹¹ Mazzotta magyarázatának megfelelően a *Pokol* XI-ben az uzsora tulajdonképpen a *poiesis* ellentéte; az uzsora gátolja az arisztotelészi *Fizikára* visszavezethető *művészet/mesterség* (*arte*) *mint morális erény* gyakorlását, mely egyrészt (a cselekvés szintjént) az elővigyázatossággal (*prudenzia*) áll affinitásban, másrészt pedig a gyakorlati ész (*intellecto pratico*) által van meghatározva. E dantei *művészet/mesterség-elmélet* nem a mimézissel, hanem a természet produktív ritmusainak imitációjával kapcsolható össze, és szembeállítható azon öncélú esztétikai gyakorlatokkal, melyek csak kontemplálják a költői formák töredékességét, a természet és a kinyilatkoztatás közti, valamint az emberi és az isteni közti törést.¹²

A továbbiakban tehát Pascoli Dante-kommentárjainak néhány, feltehetőleg etikai ill. politikai relevanciával bíró szöveghelyét vizsgáljuk meg, folyamatosan támaszkodva – a meta-kommentár szintjén – Maurizio Perugi Pascoli-interpretációjára. (A Pascoli-féle *Canti di Castelvecchio*- (1903), *Primi poemetti*- (1904) és *Nuovi poemetti*-hez (1909) írt Perugi-kommentárokról van szó.)

⁸ Vö. G. Pascoli, in *Enciclopedia dantesca*, i.k., pp.334-335.

⁹ Vö. CAVICCHIOLI, *i.m.*, pp.115-116.

¹⁰ Vö. *i.m.*, p.138.

¹¹ *Pokol* XI, 109-111.

¹² Vö. MAZZOTTA, *Conclusioni*, in *La poesia della natura nella Divina Commedia* (a cura di Giuseppe Ledda), Centro Dantesco dei Frati Minori Conventuali, Ravenna, 2009, pp.159-160.

2. A Színjátékban ismertetett bűnökről és üdvözülésekről (beatitudini)

A *Mirabile visione*-ben fejti ki Pascoli a Színjáték bűn- és üdvözülés-rendszerének sajátos rekonstrukcióját, melynek megfelelően „a tíz parancsolattal szemben hét [fő] bűn van; a hét bűnnel szemben hét lélek (spirito) van: a tudás (sapienza), az értelem / ész (intelletto), a döntés képessége (consiglio), az erő (fortezza), a tudomány (scienza), a könyörületesség / kegyelem (pietà) és az Isten-félelem (timor di Dio) [...] Ezen isteni adományok inverz módon vannak összhangban az üdvözülésekkel”.¹³ A lélek-formák, az üdvözülés-formák és a bűnök összefüggés-rendszere tehát az alábbi:

Lelkek – Üdvözülések – Bűnök

7. félelem – 1. lelki szegények : gőg (*superbia*)

6. kegyelem – 2. könyörületeselek : irigység (*invidia*)

5. tudomány – 3. békések : harag (*ira*)

4. erő – 4. sírók : jóra való restség (*accidia*)

3. döntés-képesség – 5. igazságosságra szomjazók : kapzsiság (*avarizia*)

2. értelem/ész – 6. igazságosságra vágyók : torkosság (*gola*)

1. tudás – 7. szívben-tiszták : bujáság (*lussuria*)

Pascoli magyarázatának megfelelően „az üdvözülések a lélek [spirito] adományainak felelnek meg; e kettő a purgatórium hét foltjának ill. karcolásának, így a pokol hét bűnével azonos. A paradicsomban az egekkel egyeznek meg; így bizonyos értelemben az egeknek megfeleltethetők a bűnök; intuitíve tehát azt mondhatnánk, hogy ellenkező értelemben vonatkozathatók. Az egyes egek kezdik [...] azon mozgásokat, melyekből – az embernek adományozott szabad akarat révén – vagy rossz, vagy jó származik: ezek tehát ellentétesek egymással, ugyanakkor hasonlók is egymáshoz.”¹⁴ E magyarázatnál értelemszerűen szem előtt tartandó, hogy „a dantei Pokolban a felosztás nem a hét főbűn keresztény sémája szerint van (ahogy ellenben a Purgatóriumban: vö. Purgatórium XVII, 91-139), hanem a mértéktelenek [incontinenti], az erőszakosak [violenti] és a csalók [fraudenti] hármás megkülönböztetése szerint”,¹⁵ s ennek alapján „a gőgösek különböző körökben vannak elhelyezve.”¹⁶

3. A rövid út

Ismert, hogy a *Pokol* I. énekében a három vadállattal – tehát a leopárddal (*lonza*, a bujáság szimbóluma, Firenze metaforája), az oroszlánnal (*leone*, a gőg szimbóluma, a Birodalom metaforája), valamint a farkasszukával (*lupa*, a kapzsiság: *cupidigia*/

¹³ Idézi PERUGI, uo.; vö.: „Az Ég, ki az első hatást leküldi, /de nem mind; és ha mind is: adva nektek / fényt, jót keresni, rosszakat kerülni” (*Purgatórium* XVI, 73-75).

¹⁴ *Pokol* XI, 16-90.

¹⁵ “Peccato [degli angeli]” (ATTILIO MELLONE), in *Enciclopedia dantesca*, i.k., p.359.

¹⁶ *Pokol* I, 88-90.

avarizia szimbóluma, az Egyház metaforája) – való allegorikus találkozásnál éppen a farkasszuka akadályozza meg a hegyre való felmenetelt: „[Dante:] *Látod előttem milyen szörnyű vad van, / védj tőle bíres bölcs, mert szembe szállni... / vérem remeg a puszta gondolatban.*”¹⁷ „[Vergilius:] *megmentettelek a bestiától, / mely e szép lejtőn útnad megzavarta*”¹⁸ Mint látható, Babits fordításából egyszerűen kihagyja a „rövid út” kifejezést, miközben Pascoli a *Sotto il velame*-ban egy teljes fejezetet szán ennek fogalmi elemzésére. Ez nem véletlen, hiszen a „rövid út” lehetetlensége – és Vergilius ösztönzése által – látja be Dante, hogy az üdvözüléshez végig kell járnia a három tartományon keresztül vezető itineráriumot.¹⁹ Ezzel összefüggésben jelentősek Marco Lombardo szavai is: „*világot láttam; s oly erényre vágytam, / melyre nem von íjat mai hivalgó*”²⁰ Pascoli magyarázatának megfelelően a Lombardo által említett világ „*az aktív ill. civil / polgári (civile) élet. Az embernek két útja van, <<az Isten és a világ útja>>.*”²¹ *Istené a kontemplatív élet útja, míg a világé az aktív ill. civil élet útja, mely a <<világ kormányzatához>> vezet. [...]* *A bestia [farkasszuka] megakadályozta, hogy Dante a világi utat járja be*”.²²

A lélek adekvát vezetésének szükségességét hangsúlyozzák az alábbi sorok: „*Kacsint előbb némely kisebbke jóra / s megcsalják, és utánuk futna végül, / ha bölcs vezér (guida) vagy bölcs fék meg nem ója. / Ezért kell mindig törvényt tenni féküül.*”²³ Mint magyarázza Pascoli, „*a vezető[-elv] a fejedelem elővigyázatossága (prudenza); a fék a törvényi igazságosság, mely szintén a fejedelem felett áll. [...]* Ugyanakkor *a vezető a hatalmi / uralkodói elővigyázatosság (prudenza regnativa): <<király kell, az Igaz Vár ködborított / tornyát kilátni legalább az égből>>.*”²⁴ *E fék és e vezető, a világi úton, nem lehet más, mint a császár*”, hiszen a pápa „*nem rendelkezik sem uralkodói elővigyázatossággal, sem törvényi igazságszolgáltatási hatókörrel (giustizia legale).*”²⁵ Arisztotelész nyomán vallja Dante, hogy a farkasszuka magában foglalja mind a *cupidigia*-t, mind az *avarizia*-t (magyarul mindkettő *kapzsiság*), mely értelemszerűen igazságtalanságba torkollik: a farkasszukát a Pascoli szerint egyértelműen a Császárt szimbolizáló *Agár (Veltro)* győzi le, amely / aki egyben a béke megteremtésének és fenntartásának kizárólagos letéteményese.²⁶

¹⁷ *Pokol* II, 119-120.

¹⁸ *Purgatórium* XVI, 47-48.

¹⁹ PASCOLI, *i.m.*, pp.172-173.

²⁰ *Purgatórium* XVI, 91-94.

²¹ *Purgatórium* XVI, 95-96.

²² *I.m.*, pp.174-175.

²³ *Vö. i.m.* pp.176-178.

²⁴ PERUGI, a *Digitale purpurea* kommentárja, in Pascoli, *Opere*, i.k., p.265.

²⁵ PERUGI, *i.m.*, p.268; p.270.

²⁶ SANTI, *La natura dal punto di vista di Matelda (Purg. XXVIII)*, in *La poesia della natura nella Divina Commedia*, i.k., p.150.

4. A *vita attiva* és a *vita contemplativa* közötti különbség relevanciája

Ráhel, Lea (és további allegorikus nőalakok), valamint az ótestamentumi kontextus, melyben ezen nőalakok megjelennek, Dante és a dantista Pascoli számára egyaránt fontosak; mint Perugi rámutat, Pascoli (az említett *dekantizmus*on túl) az ágostoni Biblia-exegézis alapján közelít ezen alakokhoz ill. a teljes *Színjáték*hoz.²⁷ A *La mirabile visione* XXXIII. (Leáról és Ráhelről szóló) fejezetében leírtakból világosan kitűnik, hogy Dante számára Ráhel *Beatrice* bibliai megfelelője (mindketten a *vita contemplativa* allegóriái), míg Lea *Matelda* prefigurációja (mindketten a *vita attiva* allegóriái). E női alakok kapcsán érdekes motívum *szemiük ragyogása* [*ardore degli occhi*] alapján történő megkülönböztetésük: mind *Beatrice*, mind Ráhel szeme ragyog, de míg „*Beatrice szem-ragyogása a paradicsomba helyezi (inciela) Dantét, Ráhelé [...] eltéveszti a kitűzött célt*”, illetve már maga „*Ráhel magányossága, akárcsak szeme ragyogása, helyrehozhatatlanul és károsan korai (precoce)*”.²⁸

Matelda alakja kulcsfontosságú a Földi Paradicsom dantei koncepciója szempontjából, így külön elemzést érdemel. Francesco Santi vizsgálódásában kiemeli, hogy Dante Matelda iránt érzett – a bujaságot meghaladott – szerelme az eredendő paradicsomi rendet idézi fel és állítja helyre. A Földi Paradicsom leírása összhangban van a *Monarchia* alaptéziseivel: „*a császár viszi az embert a természetes boldogsághoz (felicità naturale); az ember [Dante], mielőtt az égbe ér, amint belép a Földi Paradicsomba, önmaga ura: teljesen szabad természete teljességének köszönhetően; Vergilius ismeri el ilyennek [vö. Purgatórium XXVII, 142: «rád teszem hát a Koronát s a Mitrát!»]. Ahogy az emberi történelem a Birodalom idejében készen állt Krisztust (s így az Egyházat) a Földön fogadni, úgy a teljesen szabad, önmagát uraló személy készen áll Krisztust az égi Paradicsomban fogadni: [... itt] már nem csak egyszerűen az antik [négy értelmi] erényről [elővigyázatosság – prudenza, erő – forza), mérséklet – temperanza és igazságosság – giustizia] van szó, mivel az erények rendszere itt már jóval összetettebb, a teljes keresztény tanítást magában foglalja, miáltal az ember természetének teljes tudatával nem-ellenállni a sérelemnek az erő legnagyobb jele lehet*”.²⁹

Az allegorikus nőalakok Dante interpretációs szintjei szerinti elemzésével megállapítható, hogy „*anagogikusan Ráhel a vita contemplativa, ő tulajdonképpen Beatrice mint az örök kontempláció tudása és reménye*”, akinek halála egy *mentis excessus* (az elme önmagából való kilépése).³⁰ A *rövid út* témájával összefüggésben – Mária alakjával összevetve – megállapítható, hogy „*Mária és Ráhel a rövid út és a másik út³¹ közötti elágazást jelenítik meg*”.³² A *Mirabile visione* XXVII. fejezetében írtaknak megfelelően

²⁷ PERUGI, *i.m.*, p. 272.

²⁸ *Pokol* I, 91.

²⁹ PERUGI, *i.m.*, p. 275, kiemelés tőlem, N. J.

³⁰ Idézi Perugi, in PERUGI, *i.m.*, p. 275.

³¹ PERUGI, *i.m.*, p. 275.

³² vö. CH.S. SINGLETON, *La poesia della Divina Commedia* [1957], Il Mulino, Bologna, 1978, p. 272. Singleton magyarázata szerint Dante (és a kereszténység) felfogásában a *vita attiva* négy erénye (prudenza,

„Dante a (bármiféle erénytől mentes) világi úton (cammino del mondo) folytatja meggyötört (mortificato) itineráriumát, jobban támaszkodva a vita attiva-hoz kötődő, avagy az alsóbb szintű lábára (poggiando sul piede della vita attiva o inferiore), mint a másokra [...]. A kereszttség csak félig lett megújítva, így csak félig volt szabad az akarat. Vagyis valami még a földhöz kötötte”,³³ Perugi szavaival a csak félig megújított kereszttség Rábel halála, amely tehát hajnalban emlékeztet egy éjszakai álom bevére (ardore).³⁴

Megjegyzendő, hogy a *vita activa* és *vita contemplativa* Pascoli-féle megkülönböztetése túl leegyszerűsített. Charles S. Singleton elemzésében e kérdéskör jóval komplexebben van kifejtve, abból kiindulva, hogy a “négy szépség”, avagy a *vita activa* erényei nem a Vergilius által megközelíthető Léthé-parton tűnnek fel, hanem azon, ahol Beatrice megjelenik: mivel az említett négyek a *vita contemplativa* erényeivel együtt kísérik Beatricét, hogy is lehetne csak Rábel beteljesedésének tekinteni Beatricét – avagy nem lehetséges-e, hogy Lea is bizonyos értelemben Beatrice?³⁵ E két utóbbi alak viszonyának Singleton-féle elemzéséből kiderül, hogy Lea, avagy a *vita activa* mint a kontemplációt előkészítő igazságosság, a Vergilius és Beatrice közti folyó mindkét partján megközelíthető, miáltal Vergilius oldalán arról az igazságosságról van szó, melyet a Krisztus előtti filozófusok, míg Beatrice oldalán azon igazságosságról, melyet Krisztus révén csak a keresztény szentek ismernek.³⁶ Beatrice alakjában jutnak el a *vita activa* erényei a legtökéletesebb szintre a kereszténységben és így vezetnek el a kontempláció három erényéhez: a hithez, a reménységhez és a könyörületességhez (*carità*). Amennyiben a boldogság egyszerre cselekvés és kontempláció terminusaiban realizálódik, Dante álma Leáról és Ráhelről Beatricével valósul meg az „áldott parton” (*beata riva*): éppen így teljesül a *Nikomachosi Etika* által megszabott rend, melynek megfelelően a *vita contemplativa* felsőbbrendű a *vita activa*-hoz képest. Lehet tehát úgy fogalmazni, hogy Beatricével egy „tökéletes Lea” jelenik meg.³⁷

A *vita activa* és *vita contemplativa* megkülönböztetéséről szóló diskurzus Perugi elemzésében a Geryon felé vetett kötél kapcsán is felvetődik: „Egy kötelem volt, kötözve derékon: / azszal akartam megburkolni hajdan / a párducot, mely tarka és csalékony.

.....
temperanza, forza, giustizia) *infűz erények*, avagy nem azonosak az azonos nevű antik, elsajátított erényekkel [virtù acquisite]; SINGLETON, *i.m.*, p.271.

³³ vö. SINGLETON, *i.m.*, p.272.

³⁴ vö. SINGLETON, *i.m.*, pp.286-287. A *vita contemplativa* felsőbbrendűségének Pascoli, ill. Singleton által Danténak tulajdonított tételezése összevetendő a XIII. levél alábbi kulcsfontosságú helyével: a *Színjátékban* „az egésznek és a résznek is a célja, hogy az ez életben élők a nyomorúság állapotából eltávoztassa [kimozdítsa] és a boldogság állapotára vezesse. A filozófiának az az ága, mely szerint az egészben és részben eligazodunk, a gyakorlati erkölcsstan, avagy etika. Nem az elméletre, hanem a cselekvésre van irányozva az egész mű”. DANTE, XIII. levél, in DÖM, p.511. Nem kevésbé fontos figyelembe venni a *Színjáték* alábbi helyét: „Óh, ti, kik apró csónakokban ültök [...] / jobb lesz, ha visszatértek révetekbe!” (*Paradicsom* II, 1-4), avagy itt kezdődik meg a *vita contemplativa* szintjén való megértési folyamat, amely kevesek privilégiuma.

³⁵ *Pokol* XVI, 106-114.

³⁶ vö. PASCOLI, *Sotto il velame*, i.k., p.144.

³⁷ J. FRECCERO, „Bevezetés a *Pokolba*” (ford. Nagy József), in *Világosság* (XLII. évf.), 2001/10, pp.11-12.

/ Azt ekkor derekamról lecsavartam, / mert mesteremnek utasíta jobbjá / s átadtam néki csomózva, csavartan. / És ő most kissé elfordulva jobbra / s a parttól valamellyest bátralépvé / a nagy mélységbe kötelelem ledobja!³⁸ Pascoli kommentárjában e gesztus kiváltképp a mértéktelenség két formájának, a haragnak és a bujaságnak a végleges elutasítása.³⁹ Geryon alakja és a hozzá kapcsolódó epizódok fontosak John Freccero hermeneutikai-intertextuális *Pokol*-elemzésében is: „a kötél-öv levetése a Pokolon át vezető út felén az önbizalom Péterével analóg feladását jelenti, míg az igyekezet, amivel Dante a Purgatórium kezdetén nekigyürkőzik a zárándoklatnak, az alázat hagyományos emblémája (umile pianta)”, továbbá az e kötélről való megválás „Geryon vonzását jelenti, vagyis «a család mocskos képét»”.⁴⁰ Freccero szerint „a Geryomon való repülés idézi elő önmaga antitéziseként Ulysses hajójának, az «elme hajójának» (navicella del mio ingegno) [egy lehetséges] katasztrófáját”, továbbá az e két kezdeményezés közti párhuzam azt sugallja, hogy „a két utazás, mint az abszolútum elérésére irányuló két, egymással ellentétes kísérlet drámai ábrázolása, a jelentés azonos szintjén létezik.”⁴¹ Fontos figyelembe venni ezen epizód etikai-politikai relevanciáját is, mivel a dantei műben Geryon „annyiban vezet be társadalmi dimenziót a neoplatonikus allegóriák hagyományába, amennyiben azt sugallja, hogy a társadalom romlottsága, mint egyfajta jármű, arra szolgálhat, hogy miután felmértük a mélységeket, meghaladjuk azokat.”⁴²

Visszatérve Pascolihoz, a *Sotto il velame* három vadállatról szóló fejezetében fontosak a *selva*, a *battesimo* és a *prudenza* egymás függvényében való meghatározásai. A sötét erdőben való eltévedés egyfajta álomban történt meg, és az álomban értelemszerűen nincs szabad akarat:⁴³ Dante a második kereszttség által volt képes meghaladni ezen álombeli állapotot, ahogy erről olvashatunk a *La Mirabile visione* XXV fejezetében is: „a keresztelés Színjátékban szereplő megisméltése nem lehet más, mint a kereszttség értelemmel való felfogása és a kereszttség melletti akarattal való elköteleződés. [... Kijutni a sötét erdőből] annyi, mint «a kereszttség hatásait akarni». Ezen értelemben a lelki-leg-kicsi (parvolo d'animo) megismélti a keresztelést, amelyben kor szerinti kicsiségében (parvolo d'età) részeseült.”⁴⁴

A *vita activa*–*vita contemplativa* közti megkülönböztetés elemzését a *La mirabile visione* XII. fejezete egy helyének idézetével zárom: „Beatrice [...] azt állítja, hogy Dante nem követte [...] a kontempláció útját, hanem a cselekvését választotta, mely nem az igaz út volt [...]. Beatricének a Színjátékban [...] olyan jellege van, amellyel még nem rendelkezett a *Vita nuova* róla írt dantei vallásos költeményeiben (laudi). Ott a lélek vagy a szív vagy a vágy szimulákrumaiért és megtévesztéseiért, valamint a jóról alkotott hamis képekért

³⁸ FRECCERO, *i.m.*, p. 13.

³⁹ *i.m.*, p. 17.

⁴⁰ PASCOLI, *Sotto il velame*, i.k., pp. 107-108.

⁴¹ Idézi Perugi, in PASCOLI, *Opere*, i.k., p.287, kiemelés tőlem, N.J.

⁴² Idézi Perugi, in PASCOLI, *Opere*, i.k., p.690.

⁴³ Vö. PERUGI, kommentár a *Suor Virginia*-hoz, in Pascoli, *Opere*, i.k., p. 292.

⁴⁴ S. Battagliát idézi LANZA, in *Enciclopedia dantesca*, i.k., p. 335.

szídtá volna meg. Itt azt is szemére hányhatja, hogy olyan iskolát követett [Dante], amely nem Beatrice-é”,⁴⁵ és sokáig olyan utat követett, amely nem Dantéé.

5. Záró gondolatok

A fenti Dante-elemzések vizsgálata által számos elem megérthető Pascoli költészetének genéziséből:⁴⁶ jelen munkában nem ez volt a cél, ellenben azt próbáltam kimutatni, hogy Pascoli Dante-exegézisének van jelentősége Alighieri etikája megértése szempontjából. A hivatalos akadémiai dantisztika sokáig teljesen elhanyagolta Pascoli Dante-kommentárjait, s csak az 1960-as évektől kezdik egyes elemzők ezeket figyelembe venni: természetesen nem arról van szó, hogy Pascoli konklúzióit maradéktalanul elfogadnák, hanem Pascoli azon előfeltevését fontolják meg, melynek megfelelően a *Színjáték*ban etikai-doktrinális egység tételezendő, miáltal a *Színjáték* esztétikuma (mely Pascoli számára másodlagos) „*csakis úgy vizsgálható, hogy «előzőleg megértettük azon morális és anagogikus keretet (clima morale e anagogico), mely kizárólagosan tud autenticitást adni azon epizódoknak, melyek a modern ízlés számára a költemény lírai antológiáját adják»*”.⁴⁷

Abstract

L'etica dantesca secondo l'esegesi di Pascoli

L'autore analizza i commenti di Giovanni Pascoli – d'ispirazione decadentista ed ermetica – alla Commedia, intitolati Minerva oscura, Sotto il velame e La mirabile visione, ponendo al centro della sua indagine l'etica e la teologia politica di Dante. Gli scritti danteschi di Pascoli per vari decenni erano considerati irrilevanti dalla critica ufficiale, mentre alcuni autori esoterici li utilizzavano ai propri scopi in modo inadeguato. Solo dagli anni '60 in poi – grazie a Salvatore Battaglia – hanno accentuato alcuni critici l'importanza dell'esegesi pascoliana. Nel presente studio i temi analizzati sono i seguenti: l'etica dantesca; la tipologia dei peccati e delle beatitudini nella Commedia; il „corto andare”; vita activa e vita contemplativa.

⁴⁵ Idézi Perugi, in PASCOLI, Opere, i.k., p.690.

⁴⁶ Vö. PERUGI, kommentár a Suor Virginia-hoz, in Pascoli, Opere, i.k., p. 292.

⁴⁷ S. Battagliát idézi LANZA, in Enciclopedia dantesca, i.k., p. 335.

KAPOSI MÁRTON

Hunyadi János és Mátyás király ábrázolása Bonfini műveiben

Mátyás király uralkodását – különös személyisége, óriási tekintélye és fényes reneszánsz udvara miatt – élénk figyelemmel kísérték a kortárs uralkodók. Érdeklődésük, főleg közvetlenül trónra kerülése után, nagyrészt abból fakadt, hogy míg a környező országok koronás fői régi uralkodóházak sarjai voltak, addig ő mintegy *homo novus*-ként lépett egy elég zilált helyzetű, de nem jelentéktelen ország trónjára, amit aztán nemcsak megtartani volt képes, de egyre erősebbé is tudott tenni. A szomszédos uralkodók – Pogyebrád György cseh és IV. Kázmér lengyel király, III. Frigyes császár és II. Mahomet szultán – nem csupán a lehetséges ellenség iránti szokásos óvatossággal és elvárható gyanakvással fordultak felé, de előbb-utóbb az ellenséget is megillető elismerést sem tagadták meg tőle. A „Raguzai Sallustius”-nak nevezett Ludovico Tubero, aki személyesen ugyan nem ismerte, csak viselt dolgainak híre alapján alkotott róla képet, ezt írta krónikájában: „Volt benne bizonyos, nem alantas fortéllyal párosuló lelki nagyság, amellyel valamennyi szomszédos királyt olyan rettegésben tartott, hogy szinte egyetlen hatalmas fejedelem sem létezett határai mentén, aki ne esedezett volna barátságáért, és ne kért volna tőle békét.”¹ Az őt annál jobban ismerő magyar történetíró, Thuróczy János ezt jegyezte meg róla: „Ezt az embert minden természeti adottsága méltóvá teszi az uralkodásra; korának keresztény fejedelmei között ő az egyetlen, aki a kormányzás tisztjét nagy és dicső tettekkel végzi. Vajon nem róla mondta-e – mint hírlík – Mohamed, a törökök császára, aki ebben a mi időnkben az egész földkerekséget rémületbe ejtette és megrázta, és akit nagy tettei miatt méltán nevezhettek volna Nagy Mohamednek: «Én meg ő, mi ketten vagyunk a világ uralkodói között azok, akiket méltán megillet ez a név: uralkodó.»”² Az említetteken kívül kortárs humanisták eléggé széles köre igyekezett Mátyást mint kiváló személyiséget és nagy uralkodót jellemezni.

A közép-európai történelem előterébe került magyar király tetteinek, megnyilatkozásainak megörökítésére – hála mecénási gesztusainak és sokrétű itáliai kapcsolatainak – az őt közéről is jól ismerők, többségükben olasz humanisták vállalkoztak, akik különböző szempontú jellemzéseket készítettek róla, és ezek összességéből egy modern, reneszánsz típusú, akár Machiavelli tollára is méltó uralkodó képe rajzolódik ki. Az illető szerzők vagy magyar tisztségviselők, vagy olasz udvari embe-

¹ TUBERO, Ludovico, *Kortörténeti feljegyzések. (Magyarország.)* Ford. és bev. BLAZOVICH L. és GALÁNTAI E. Szeged: 1994, 60. o.

² THURÓCZY János, *A magyarok krónikája.* Ford. HORVÁTH J. Budapest: Európa K., 1980, 415. o.

rek voltak, esetleg mint baráti vagy ellenséges fejedelmek követei fordultak meg udvarában, vagy csupán mint jól informált kortársak tudtak róla fontos és jellemző dolgokat. Ezek a tudósok, költők, diplomaták, akik valamilyen formában megörökítették Mátyás szellemi arculatát, többé vagy kevésbé közel álltak hozzá, különféle helyzetekben és körülmények között találkozhattak vele, más-más oldala felől látták jobban vagy kevésbé, s természetesen *eltérő nézőpontokból* minősítették mind *személyiségét*, mind *politikáját*. Általában véve az *elismerés* hangján szólt róla a magyarok közül Janus Pannonius, Andreas Pannonius és Thuróczy János, az olaszok részéről Galeotto Marzio, Ludovico Carbo, Aurelio Brandolini, Pietro Ransano, Antonio Bonfini – hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Ugyanakkor Filippo Buonaccorsi (Callimachus Experiens), aki a lengyel király követeként ismerte meg őt, illetve a horvát püspök, Ludovico Tubero, akinek csak közvetett információi voltak róla, nem tagadta meg ugyan az elismerést, de kritikai észrevételeit egyikük sem hallgatta el. A kortársak tehát – noha egyesek bizonyos fenntartással – kiemelték Mátyás személyes kiválóságát és nem átlagos uralkodói képességeit.

Figyelmet azonban nem annyira a fennmaradt jellemzések nagy száma, hanem inkább az a tény érdemel, hogy a fentiek műveiből rekonstruálható összkép mennyire *árnyalt* és mennyire *korszerű*. Ez esetben a vonatkozó művek forrásértékét nem az adja, hogy mennyire pontosan mutatják be a maguk objektív realitásában a valóságos Hunyadi Mátyást és véghezvitt tetteit, hanem az, hogy mennyire ragadják meg és fejezik ki találóan a kibontakozó magyar reneszánsz *szellemiségét*, az annak fontos részeként kezelt *politikafelfogást* és *uralkodóeszményt*. A kiemelhető részek jól *kiegészítik* és *pontosítják* egymást, főleg Mátyás *személyiségképét* tekintve, de *politikája megítélését* illetően is.

Galeotto Marzio az uralkodót is a *személyisége* felől közelíti meg: úgy mutatja be, mint azt az egyént, aki részben magánemberi kötetlenséggel, elegáns könnyedséggel, de mégis uralkodói pozícióból és tekintéllyel oszt igazságot és mutat példát, *in actu* látható, kis és nagy cselekedetek változatos formáiban gyakorolja a hatalmat. Callimachus Experiens a félig-meddig privát helyett a publikusan fellépő *királyt* ábrázolja, Attila képében, nagyon áttételesen, de jól felismerhetően, a hadviselő és törvényhozó uralkodót, aki a *nagypolitika színterén* tevékenykedik, akaratának megfelelően alkotja meg a törvényt, sikeresen forgatja a fegyvert, jól ismeri fel az alkalmakat, kellően választja meg az eszközöket, amelyekben nem válogat, vagyis *sui generis politikai eszközökkel* biztosítja elismerést érdemlő eredményeit. Ransano a fenséges és nagyhatalmú, *mindig győztes* királyt állítja előtérbe, azt a legnagyobb elődeihez hasonlítható energikus egyéniséget, aki erkölcsi és intellektuális erényeinek, valamint a szerencsének köszönheti sikereit; laudációjában nem szól módszereiről, semmiképp nem említené azok árnyoldalait. Aurelio Brandolini elsősorban az *intézményi keretetek* között mozgó, de nem azokat kiszolgáló, hanem a legjobbnak ítélt államformát és jogrendet *maga kialakító* és korszerűsítő, született alkalmasságát tudatosan, a kultúra elsajátítása révén is kibontakoztató, *abszolút hatalmú uralkodót* állítja előtérbe. Nála merül fel – bár eléggé egyoldalúan – az államformák értékének

és alternatívájának kérdése, de megválasztásuknál a feltételek háttérbe szorulnak az uralkodó személyes kiválóságával szemben. Tubero elkülöníti a hibáktól sem mentes magánéletet és a sikeres közéleti működést; a király személyes rossz tulajdonságait csak azért kárhozzatja, mert azok részben korlátozzák még sikeresebb uralkodói tevékenységét, és ebből arra a következtetésre jut, hogy egy fejedelemnek mind az *erényeiből*, mind a *hibáiból* hasznos *elméleti tanulságokat* lehet levonni. Tulajdonképpen tehát Callimachust leszámítva valamilyen mértékű apologetikus megközelítéssel minősítik Mátyást, még ha nem is olyan konvencionális túlzásokkal, mint Ludovico Carbo és több panegyricus szerzője, illetve Callimachus oppozíciója sem korlátozza érdemben a kellő tárgyilagosságot.³ A túlzásokat elkerülni képes szerzők olyan jellemvonásokat emelnek ki, amelyek egy új típusú uralkodót állítanak elének, olyan királyt, akinek attitűdje *sokkal inkább reneszánsz jellegű*, mint középkori.

Mátyás udvarának humanistái között különös helyet foglal el Antonio Bonfini. Az olasz szerző több szálon is kötődött a magyar királyhoz. Először – Galeotto Marzióhoz hasonlóan – ő is azt tervezte, hogy mint az uralkodó által támogatott tudós telepszik meg Magyarországon. Később aztán mégis – akár Ransano – küldöttként, Aragóniai Ferdinánd követeként került a király színe elé, azzal a megbízással, hogy vegye rá Mátyást Beatrix trónutódként való kijelölésére. Végül azonban – részben Thuróczyhoz hasonlóan – a történetíró fontos és megtisztelő szerepét kapta. Első közeledési kísérletéről néhány Mátyásnak dedikált, illetve egy, a család eredetéről írott műve tanúskodik. Követi megbízásának eredménye, egyik legművészibb alkotása, a *Symposion*. Történetírói megbízásának a *Decades* megírásával tett eleget. A Mátyáshoz különböző időszakokban és szándékokkal közeledő Bonfininek nyíltak a legkedvezőbb lehetőségei arra, hogy jól megismerhesse és alaposan tanulmányozhassa magyar vonatkozású munkáinak tárgyát, vagyis mind a *király személyét*, mind pedig *államát és országát*. Mint Beatrix felolvasója, majd Mátyás történetírója közletről ismerte meg a királyi párt, mint historiográfus gondosan felkutathatta Mátyás uralkodásának előtörténetét, sőt – mivel túlélte – leírhatta az ország hanyatlásának kezdetét is. Együtt hasznosíthatta a személyes kapcsolatokból származó előnyöket: ismerte a *királyt* és *kortársait* is, illetve kellő *történelmi távlatba* állíthatta uralkodói tevékenységét: az *egész magyar történelem* igen fontos állomásaként értékelhette. Egymással összekapcsolva mutathatta be a rátermett és korszerűen gondolkodó uralkodói *személyiséget*, vagyis a modern államfejlődés legfontosabb *személyi garanciáját*, és a király *grandiózus művét*, a felvirágoztatott országot, vagyis a további fejlődés megteremtett *intézményi garanciáját*. A történelmi dimenzió tette

³ PAJORIN Klára: „Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére.” In *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király balálának 500. évfordulójára*. Szerk. RÁZSÓ Gy. és V. MOLNÁR L. Budapest: Zrínyi K., 1990, 333-335. o. KAPOSI Márton: „Il re Mattia Corvino e il premachiavellismo in Europa Centrale.” In *Miscellanea di studi in onore di Nándor Benedek*. A cura di A. KOLLÁR. Szeged: JATEPressz, 2007, 197-220. o.

nemcsak lehetővé, de szükségessé is, hogy Mátyással együtt apját, *Hunyadi Jánost is* alaposan bemutassa.

A két Hunyadit, s természetesen elsősorban Mátyást, különböző szempontokból és eltérő formákban ábrázolta Bonfini. A magyar király és édesapja alakját megörökítő kortárs humanistákra meglehetősen jellemző – Benedetto Croce szavaival szólva –,⁴ hogy írásaik inkább a *monumentum*, mintsem a *dokumentum* kritériumainak felelnek meg. De az a szerző, aki a kettő egységét megteremtette és ezen belül a kor követelményeivel összhangban álló arányát megtalálta, elsősorban Bonfini.

Az ascolanumi mester jól képzett, sokoldalú humanista volt, aki mind rétori, mind történetírói tudását latba vetette, amikor fontos pozíciókat betöltő és kiváló személyiségeket kellett ábrázolnia. A Hunyadiak bemutatásakor erre két nagy munkájában nyílt lehetősége. A harmadikról – amely a legkorábban készült, de elveszett – csak közvetett úton van némi képünk (ő említi a *Decades* IV. könyve 7. fejezetében): a *Libellus de Corvinianae domus origine* című írásáról csak azt tudjuk, hogy először ebben igyekezett bizonyítani a Hunyadi család római eredetét. Főművében, a *Rerum Ungaricarum Decades*ben megismételte ezt a vállalkozását (valószínűleg a *Libellus* eredményeit is felhasználva), és itt már bőséges alkalma nyílt arra, hogy a törökverő apa és az országot felvirágoztató fiú érdemeit antik származásuk kiemelésével is indokolja. A *Trimeron*ként is emlegetett *Symposion de virginitate et pudicitia coniugalibus*ban erre nem sok lehetőség nyílt, hiszen a *Trimeron* közvetett, de annál fontosabb szerepe az volt, hogy segítsen rábírní Mátyást: tegye társuralkodóvá Beatrixet, halála után pedig a királyné kapja a magyar trónt, ne pedig Corvin János. Ebben a dialógusban Hunyadi Jánost, a „legbátrabb fővezér”-t (*fortissimus dux*) éppen csak megemlíti, Mátyást pedig, noha rendszeresen „legyőzhetetlen király”-ként (*invictissimus rex*) szólítják a beszélgetés résztvevői, elsősorban mint a tudományokban is rendkívül jártas személyt állítja előtérbe. Mátyást mind a *Symposion*ban, mind a *Decades*ben alaposan bemutatja, de eléggé eltérő megvilágításban. A dialógusban, elsősorban *neoplatonikus* szellemben, mint olyan rendkívül képzett, a tudományok egész birodalmát jól ismerő *tudóst*, aki az államvezetés terén is képes meghozni a legbölcsebb döntést (megosztani trónját a királynéval). Történelmi munkájában, *neoarisztotelianus* szemlélettel, ténylegesen végrehajtott tetteit (hódításait, mecénási gesztusait stb.) örökíti meg, amelyek kellő részletességgel dokumentálják *országvezetői* kiválóságát.

A történetíró Bonfini azt a fő feladatot kapta a királytól, hogy írja meg a magyarok történetét a kezdetektől a jelenkorig, amit ő nagyon gondosan teljesített is, és ezen belül imponálóan kiemelte Mátyás uralkodásának időszakát. Erre – az akkor szokásos közvetett apológia szerepének betöltésén kívül – azért volt szükség, mert Thuróczy krónikája csak 1485-ig, Bécs elfoglalásáig dolgozta fel a magyar históriát, s ráadásul nem olyan ékes latin nyelven, amelyet akkoriban elvártak a hasonló

⁴ CROCE, Benedetto, *Esztétika dióhéjban*. In B. CROCE: *A szellem filozófiája. Válogatott írások*. Szerk. és bev. KAPOS M. Budapest: Gondolat K., 1987, 277. o.

művektől, s amely mintegy külön is érzékeltette volna a megrendelő uralkodó tekintélyét.⁵

Mátyás király kiválóságát és dicsőségét elsősorban három tény fokozott kiemelése révén igyekezett biztosítani Bonfini: az egyik a *család római származása*, a másik az *ő személyes kiválósága*, a harmadik az uralkodásának eredményeként *egyre virágzóbb ország* bemutatása. Ezek mindegyike külön-külön is, de együtt mindenképpen erősen reneszánsz színezetet adott Bonfini ábrázolásmódjának, hiszen így az antik virtust öröklő *uomo universale* teremt egy anarchiától megtisztított, erős abszolút monarchiát, amely nemcsak gazdaságilag szilárd és katonailag tekintélyes, de a kultúrája is fejlett. (Mátyás eredményeiről lényegében a mai történetírás is hasonló képet fest.)⁶

Bonfini a Hunyadiakat mindig *Corvinusok*ként említi; a törökverő apa is *Ioannes Corvinus* néven szerepel a *Decades*ben. A III. *decas* 4. könyvében vázolja fel a család genealógiáját, amely szerint Ioannes egy *Corvinum* nevű kis faluban született, a dákok és a gótok között ugyan, de őseinek sora a római *Corvinus* famíliáig nyúlik vissza, sőt anyai ágon görög ősei is vannak, amennyiben azok a bizánci császár, Theodosius nemzetségéből erednek. A III. *decas* 9. könyvében azt fejtegeti Bonfini, hogy a Corvinusok Marcus Valerius Volusus leszármazottai, aki pedig egészen Jupiterig tudta visszavezetni ősei sorát. Ahogyan Bonfini írja: „János tehát a Corvinusokra vezette vissza a családfáját, mint ezt nemzetségi címere megmutatta, a római nemből eredő Mátyás pedig éppen innen nyerte lelkének nagyságát, mint a következmények mutatják.”⁷ Az apa *megújította* az antik virtust, a fiú pedig *még nagyobb magaslatokra* emelte. A család latinus nevét és római eredetét elsősorban az olasz humanisták hangoztatták.⁸

A történetíró Bonfini részletesen és sokoldalúan ábrázolja a Mátyás *trónra lépésében* is fontos szerepet játszó Hunyadi Jánost. Természetesen, mint a kor történetírói általában, mindenekelőtt a kiválóságát igyekszik bemutatni, de hibái fölött sem huny szemet. Lelkiismeretes historiográfusként megpróbál hű maradni a történetek valóságához, nem kerülik el figyelmét – nemcsak a részletekről, de a lényegről szólva sem – a valós körülmények. Beszél a Hunyadi- és a Szilágyi-család nagy vagyonáról, gazdagságáról, ami bizonyos fokig anyagi alapját képezte a kiváló vezér hadjáratainak. Arról is említést tesz, hogy noha Hunyadi János az ország védelmében harcolt elsősorban, de egyben a saját birtokait is védte. Találón

⁵ KULCSÁR Péter, „Antonio Bonfini és műve.” In BONFINI, *A magyar történelem tízedei*. Ford. és bev. KULCSÁR P. Budapest: Balassi K., 1995, 1011-1013. o.

⁶ CSERNUS Sándor, „Les Hunyadi, vus par les historiens français du quinzième siècle.” In *Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*. Szerk. KLANICZAY T. és JANKOVICS J. Budapest: Balassi K., 1994, 75-93. o. HOENSCH, Jörg K., *Matthias Corvinus. Diplomat, Feldherr und Mäzen*. Graz–Wien–Köln: Verlag Styria, 1998, 261-267. o. KUBINYI András, *Mátyás király*. [Budapest:] Vince K., [2001.] 142-153. o.

⁷ BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tízedei*. Id. kiad. 708. o.

⁸ KULCSÁR Péter, „A Corvinus-legenda.” In *Mátyás király. 1458–1490*. Szerk. BARTA G. Budapest: Akadémiai K., 1990. 17-40. o.

emeli ki ugyanakkor, hogy képes volt a mindennapi kicsinyességek fölé emelkedni, jól tudott nagy távlatokban gondolkodni. Személyes kiválósága alapján joggal érte el a legnagyobb sikereket. Bonfini szerint: „Nem hiányzott belőle a dicsőségvágy, ápolta a barátságot, a katonák jóindulatának megnyerésére és mások haláljának kiérdemlésére annyira kész volt, hogy egytől egyig mindenki szerette. Nyájassággal, jóindulattal, helyénvaló megbocsátással elhárította magától az ellenségeskedést és a gyűlölködést, úgyhogy e lekötelező fortéllyal mindenki bámulatára utat nyitott magának a méltóság csúcsára. E férfi kemény volt és magasztos lelkületű, észjárása okos és furfangos, semmit sem cselekedett meggondolatlanul, elhamarkodottan. Úgy látszik, nem vágyakozott semmire sem, amit ne tudott volna ügyességgel vagy megfontoltsággal elérni.”⁹ Senki sem volt nála alkalmasabb a *kormányzói tisztség* betöltésére (1445), ezt még irigyei és ellenségei is elismerték. Bonfini jól ítélte meg Hunyadi János hazain túlmutató, európai jelentőségét: „Ha őt e szörnyű felfordulásban nélkülözni kellett volna, bizony rég befellegzett volna a pannonoknak, a noricusoknak, a germánoknak, de az egész keresztény világnak is. Ő volt az ország és az igaz hit legelszántabb védelmezője, aki nemcsak a határokon belül fékezte meg a törököt [...]. Egyedül Corvinust hatotta át a hazaszeretet, ő szegült szembe a rengeteg bajjal, ő győzte le a törököt, ő szerzett békét az országnak.”¹⁰ Ebben a küzdelemben Kapisztrán János támogatta, aki „ugyanazon jelben csatázott és nyert fényes győzelmet.”¹¹

Hunyadi János általános értékelését – retorikai szinten is tökéletes méltatását – nagyon frappánsan foglalja össze Bonfini abban a beszédben, amelyet V. László intéz – a III. *decas* 8. könyvében – a férjét gyászoló Szilágyi Erzsébethhez: „Istennel és emberekkel egyaránt jót tett a te Corvinusod, az istenek közé jutott, és ott méltán élvezi a boldog öröklétet. Megtartotta Krisztusnak Magyarországot, nekem a királyságot, megmentette Pannóniát a belső és külső háborútól, legyőzte, elűzte a törököket, sokszor pusztította őket, szabályos ütközetben tízszer, hevenyészett, váratlan összecsapásban tizennégyszer küzdött meg velük sikeresen. Két alkalommal úgy győzték le, hogy az ellenségnek drága diadalt engedett. Oly sok templomot alapított és látott el fölséges adományokkal, vele született jótekonysága és nagylelkűsége parancsára oly mértékben támogatta a bajba jutottakat és a nyomorultakat, hogy e tekintetben felülmulta a királyok erőfeszítéseit is. A hívőket megszabadította a hitetlenek fenyegetésétől, a magyaroknak békét szerzett, mindnyájunk javáról gondoskodott; életszentségéről, tetteinek dicsőségéről, felejthetetlen jótéteményeiről, számos diadaláról minden nép, minden korszak megemlékezik majd.”¹² Hunyadi János tehát, mindent egybevetve, úgy jelenik meg Bonfininél, mint aki egyszerűen *nemzeti hős* és *athleta Christi*.¹³

⁹ BONFINI, Antonio: I. m., 585. o.

¹⁰ Uo., 592. o.

¹¹ Uo., 681. o.

¹² Uo., 684. o.

¹³ TEKE Zsuzsa, *Hunyadi János és kora*. [Budapest:] Gondolat K., 1980, 5., 221-222.o. ÁGOSTON Gábor,

Mátyás királyt nagyrészt másfajta tulajdonságok és másféle érdemek alapján jellemzi és értékeli nagyra Bonfini. Ő is kiváló hadvezér, ő is nagyszerűen irányítja az országot, de ugyanakkor *műveltebb is* az apjánál, ezért kifinomultabb eszközökkel irányít, diplomatikusabban politizál, modernebb a kulturáltsága és szélesebb körű mecénási tevékenységet fejt ki. Őt a *Symposion*ban mutatja be részletesen Bonfini, és neki szenteli a *IV. decas* egészét. A két műben leírtak hatásosan kiegészítik egymást, amennyiben a *dialógus* azt az igen *művelt királyt* mutatja be, aki a tudomány minden régiójában rendkívül járatos,¹⁴ tehát nem lehet kétség *intellektuális erényeinek* kiválósága felől, míg a *história* a jó hadvezér és sikeres uralkodó gyakorlatának tökéletességét mutatja meg az olvasónak, aki ezáltal a király *morális erényeiről* kap meggyőző képet, valamint arról az *aktivitásról*, amivel a kétféle erényt *összekapcsolja* és a legeredményesebben *kamatoztatja*.

Bonfini elsősorban a *reneszánsz* uralkodót láttatja és dicséri Mátyás személyében. Ezt igen sokoldalúan teszi, de nem egészen egynemű eszközöket használ hozzá: a modernebbek mellett a hagyományosakat sem mellőzi. Mátyás riválisait (Pogyeb-rád György, IV. Kázmér) és utódát (II. Ulászló), a többi humanistához hasonlóan, ő is eléggé *konvencionálisan* ábrázolja, bizonyos fokig a *speculum regisek* szellemében. Olykor hasonlót tesz Mátyással is, mint például akkor, amikor több alkalommal is Nagy Sándorhoz vagy néha Iulius Caesarhoz hasonlítja, nemegyszer Attilához, sőt Szent István királyhoz méri. Természetesen ezeknek a párhuzamba állításoknak – retorikai funkciójukon túlmenően is – megvan a maguk jelentősége és pozitív szerepe, hiszen arra utalnak, hogy a magyar uralkodónak fontos helye van az *egyetemes történelem* egészében is. Sokkal jellemzőbb azonban Bonfinire az, hogy egy modern uralkodót szeretne bemutatni, és ehhez elsősorban *modernebb eszközök* is kellenek. Ez pedig nála egyrészt a realitások elég nagyfokú figyelembevétele, beleértve a hibák megmutatását is, másrészt olyan tulajdonságok és tettek alig túlzó előterbe állítása, amelyek a reneszánsz uralkodók jellemzői és megnyilvánulásai, akik jól szervezett ország fölött tudnak erős kézzel uralkodni. Ilyen megfontolásból mutatja be – vagy inkább nem hallgatja el álszemérmesen – Mátyás olyan jellemzőit, mint a mérhetetlen dinamikusság, okosan alkalmazott ravaszság, kockázatot is vállaló bátorság, a mély emberismeret ügyes felhasználása, a tudáson alapuló előrelátás és hasonlók, amelyek többek között Machiavelli fejedelmét is jellemzik.

A Mátyást jól képzett tudósként és bölcs uralkodóként bemutató *Symposion* sem láttatja egyoldalúan a *vita contemplativa* szellemi embereként az éppen erkölcsi kérdésekről vitatkozó királyt¹⁵ (aki egyébként – noha Beatrix zárja a beszélgetést – a platóni dialógusok Szókratészeként tud elméletileg a helyére tenni mindent), hanem arról is szól, hogy ő Mars és Minerva képviselője, udvara nagyszerű királynevelő műhely, ő maga – a *vita activa* nem akármilyen gyakorlójaként – egy erős

„La strada che conduceva a Nándorfehérvár.” In *La campana di mezzogiorno*. Szerk. Visy Zs. Budapest: Mundus, 2006, 239-246. o.

¹⁴ PAJORIN Klára, „Bonfini Symposionja.” In *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1981/5-6., 524. o.

¹⁵ Uo., 525. o.

ország kemény kezű ura. Annak idején Beatrixet is mint ilyen hódította meg, amiről ezt mondja a királyné: „Annyi ajánlkozó fejedelem közül soha egyetlenegy sem tudta megnyerni szívemet, csupán te egyedül, akiről hallottam, hogy saját erényeid és igazságérzeted kincseivel bővelkedve az északi vidéken birodalmat alapítottál, s hogy milyen híres, naponként aratott diadalok fénye övez, s te vagy a hitünket legjobban fenyegető eszeveszettség egyetlen megfékezője.”¹⁶ Mátyásban nem a hitvédő attitűdje a modern, hanem a tudományokban való rendkívüli jártasság, illetve az, hogy a tudomány és a művészetek virágzását mint mecénás bőkezűen támogatja. A *vita activát* a kultúra területén is művelő király szájába ezeket a szavakat adja Bonfini: „A nemes lelkű ugyanis templomokat emel, színházakat alapít, iskolákat építtet, csarnokokat vagy sétálóhelyeket készíttet, medencét ásat a hajócsaták számára, játékokat szervez, nagy szobrokat vagy obeliszket faragtat, lakomát és húsosztást rendez a népnek, s enyhíti ennek gabonahiányát, zárdákat szentel föl, ispotályokat állít, fölékesíti a szentélyeket, nagy ajándékokat juttat a templomoknak, piramisok és síremlékek építéséről gondoskodik, vendég barátait szívesen fogadja és bőkezűen megajándékozva bocsátja el, az államnak rendkívül szorult helyzetében igyekszik segítséget nyújtani, barátaival szemben fölöttébb bőkezű, a nyomorúságot enyhíteni igyekszik, adományokat oszt, csak úgy ontja az ajándékokat.”¹⁷ A IV. *decas* 7. könyvében azt sorolja fel Bonfini, hogy az említett elv és szándék milyen jól megvalósult. Mátyásra inspirálóan hatott az olasz kultúra: „Pannóniából második Itáliát akart csinálni.”¹⁸ Mátyás uralkodása a dialógusban (főleg annak harmadik részében) úgy jelenik meg, mint egy felkészült egyén *tudatos*, az ország életének *minden* területére kiható tevékenysége. A históriában arról kapunk képet, hogy ennek megfelelően valójában hogyan alakította át Budát, sőt részben Bécsset is építészeti és művészeti szempontból, illetve milyen nagy mértékben támogatta a tehetségeket: „Minden nemes mesterséget szívből támogatott, a legtávolabbi vidékeken is felkutatta a nagy tudományú embereket, minden tehetséget gondosan ápol.”¹⁹ A mecénási tevékenységet királyi feladatai szerves részének tekintette.

Mint jellegzetesen *reneszánsz* uralkodót elsősorban mégis *államvezetői* szerepkörében mutatja be legjellemzőbben Bonfini. Szerinte kezdeményező, dinamikus, jó helyzetfelismerő, tud bánni az emberekkel; változatos, olykor vitatható eszközökkel, de keresztül tudja vinni akaratát. Azt, hogy miképpen tud a helyzet urává lenni a legbonyolultabb körülmények között is, jól mutatja a nagybátyjához, Szilágyi Mihályhoz való viszonyulása, valamint a Vitéz János vezette összeesküvés leszereplése. „A király – írja Bonfini – nem mondott le barátai tanácsáról, figyelmét a helyes kormányzás elsajátítására fordította, keresgette magában a jó uralkodás benne rejlő tudományát; az igazságszolgáltatásban mindig méltányos és türelmes volt, a

¹⁶ BONFINI, Antonio, *Beszélgetés a szűzességről és a házasságot tisztaságáról*. Ford. MURAKÖZY Gy. [Budapest:] Szépirodalmi K., 1985, II. köt., 113. o.

¹⁷ BONFINI, Antonio, I. m. I. köt., 241. o.

¹⁸ BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tízei*. 869. o.

¹⁹ Uo., 899. o.

büntetésben elnéző, a szerencsétlenek iránt jóságos, az ügyintézésben körültekintő és serény, veszedelemben, nehéz helyzetben nagyvonalú és merész, cselekvésben óvatos és előrelátó, módfelett dicsvágyó, a tettetésben és titkolózásban roppant ügyes. A rangosabbak előtt mindig valamiféle együgyűséget mutatott, ravaszul kicsalta belőlük, ha elméjükben rosszat forraltak, felfedezte a torz gondolatokat, az emberek szívét óvatosan kifürkészte, és úgy látszott, hogy mások csalafintasága nem egykönnyen téveszti meg.²⁰ Nem a király intrikus vagy kegyetlen voltára derül itt fény, hanem az válik világossá, hogy Mátyás olyan sokoldalú, rugalmas és intelligens egyéniség, aki az ellenségeit igen sokszor azok saját fegyvereivel győzi le.

Olyan királyként mutatja be Bonfini Mátyást, aki teljes odaadással végzi az ország ügyeinek intézését, közvetlen kapcsolatban áll az emberekkel, és ennek mindig jó hasznát veszi. Megtalálja azokat az utakat, amelyekben át eljut a különböző rangú és helyzetű emberekhez, és érdemüknek megfelelően bánik velük: „Azok ellen, akiket az összeesküvéssel gyanúsítottak, nem tudott fellépni, mert titkon elosontak, és visszahúzódtak a saját váraikba, de ha tudott volna, ez idő szerint akkor sem kívánt erőszakoskodni; sokat színlelt és titkolózott, haragját elnyomta, nyájasságot, engedékenységet mutatott; jól ismerte a magyarok természetét, és nem feledkezett meg az emberek elméjének változékonyságáról; tudta, hogy akaratauk állhatatlan, a tömeg pedig a lehetőség és a szerencse után megy. Ezért hát erősítette az ingadozókat, ígéretekkel, vesztegetéssel többek szándékát megfordította, mezővárosok adományozásával sok főnemest magához édesgetett, többet tett észszel, mint erővel, nem úszott az ár ellen, hanem ravaszsgal és okossággal hárította el a balsorsot. Önmagában sohasem kételkedett, sőt, fenyegető helyzetben mindig nagyobb bátorságra kapott, mintha merészségének kimutatására több lehetősége nyílnék. Szívesen tanácskozott és bizalmaskodott azokkal, akikről sejtette, hogy a szövetezők közé tartoznak.”²¹ Úgy tudta kezelni az embereket, hogy végső soron mégis a helyzet ura tudott lenni.

Bonfini tolla nyomán Mátyás úgy elevenedik meg, hogy uralkodói nagyszerűsége ellenére sem párolódik eszménnyé, személyes különössége valamiben – ha másban nem, szokatlan tetteiben, sőt akár hibáiban – mindig megnyilatkozik. Bonfini sem mulasztja el megjegyezni, hogy babonás volt, szerette a bort, kedvelte a gáláns kalandokat, sőt dicsőségvágya sem volt akármilyen. A halála alkalmából leírt általános jellemzésben (IV. *deccas*, 8. könyv) az uralkodói nagyság, a személyes sokoldalúság és a néhány emberi gyengeség jellemzői *színes* és *egységes* képpé állnak össze, egy nagy történelmi személyiség végül is *biteles* képévé. Historiográfusa szerint igazán jelentőssé az teszi, hogy az *ország*, a *köz* javára tevékenykedik. Rá vonatkozik az, amit Aragóniai Ferenc mond az igazán nemes emberről a *Symposion*-ban: „Többet törődik, mint a többi ember, a köz érdekével s a közösség számára szolgáló dísz-

²⁰ Uo., 707. o.

²¹ Uo., 779. o.

szel.”²² A *Decades*-ben még az adott szó megszegését is azzal indokolja Bonfini (bár nem Mátyással kapcsolatban), hogy a köz javáért meg kell tenni.²³

Mátyás történelmi szerepének értékelésére – érthető módon – *trónra lépése*, illetve *halála* leírásakor tér ki direkt módon, igen frappánsan, mértéktartó idealizálással, a dokumentumokra alapozott *biteles monumentum* formájában, szinte történetfilozófussá is válva Bonfini. Hangsúlyozza, hogy megválasztásában milyen nagy szerepe volt apja eredményeinek, hiszen az ő folytatóját remélték benne: „A tömeg kitörő örömjongása közepette koronázták meg és vitték körbe, úgy-hogy a sok nép különféle nyelveken kiáltotta ki őt nemes lelkű fejedelemnek, második Sándornak meg második Caesarnak, Pannónia győzhetetlen védnökének, sokan szkíta Marsnak, némelyek a római nemzet sarjának nevezték.”²⁴ Haláláról szólva – ennek kapcsán a nagy elvárások beteljesülését elismerve – azt emeli ki Bonfini, hogy a magyarok már akkor elég jól felismerték, milyen nagy érdemeket szerzett a hazának. Egy erőssé tett ország nagy uralkodója távozott el; és ezt látva teszi hozzá mintegy nyomatékként – szinte prófétai stílusban –, hogy „a sok bajjal behálózott pannonok úgy látják, hogy minden odavész, és nem szégyellik bevallani, hogy csak a jövőben fogják világosan megtudni, mekkora uralkodót vesztek. Így hát faluban, városban együtt siratja mindenki, és többre tartják őt a hajdani és a jövőendő királyoknál.”²⁵

A nagy király alakja köré fonódó mind gazdagabb hagyomány arról tanúskodik, hogy humanista történetírójának mennyire igaza volt.²⁶

Abstract

Tra gli umanisti della corte di Mattia, Bonfini ebbe una posizione speciale: avendo conosciuto bene il re ma anche i precedenti e le conseguenze del suo regno, presentò Corvino e la sua epoca in maniera molto oggettiva. L'umanista ascolano raffigura il re in due opere, mentre suo padre soltanto nel suo lavoro storico. Oltre a Ransano, anche Bonfini fa discendere la famiglia Hunyadi dalla nazione romana Corvinus e, tanto nel padre quanto nel figlio cerca di individuare la presenza di antiche virtù ad altre positive caratteristiche personali. Mentre Giovanni Hunyadi viene presentato, nelle Decades, come un eroe nazionale e un Athleta Christi, cioè un difensore della cristianità, Mattia viene descritto nel Symposium, secondo una concezione neoplatonica, sulla base delle sue virtù intellettuali, cioè come un sovrano colto e savio che è anche un buon mecenate. Nelle Decades, seguendo una concezione neoaristotelica, Bonfini ne traccia invece un ritratto più complesso, mettendo in evidenza le

²² BONFINI, Antonio, *Beszélgetés a szűzességről és a házasságot tisztaságáról*. I. köt., 242. o.

²³ BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tízezei*. 634. o.

²⁴ Uo., 739. o.

²⁵ Uo., 901. o.

²⁶ BESSENYEI, József: „Il culto di Mattia Corvino nella storiografia magiara del XVI secolo.” In *Studia Historica Adriatica ac Danubiana*, 2008/2, 20-29. o.

sue virtù morali, ma anche le sue caratteristiche di sovrano e capo militare, colto, astuto, giusto, previdente, dinamico e di successo, che rese florido il suo paese. Nelle descrizioni di Bonfini, insomma, Mattia appare come un sovrano rinascimentale piuttosto che come un re medievale.

PATTANTYÚS MANGA

A török kérdés a XV. században Róma egyik közterén. Az elpusztult Mátyás-lovaskép megrendelésének lehetséges alternatívái*

*Effigies eius armata equestris, luculentissime depicta Romae in Campo Florae,
Contra Podium cubiculi mei in angulo Laurentianae domus spectatur,
Ad quam arridet altera persimilis Andreae Mantiniae manu picta,
Quae in Musaeo nostro conspicitur.¹*

Ezekkel a sorokkal zárja Paolo Giovio jeles férfiak hadi erényeit dicsőítő művében a Hunyadi Mátyásról írt fejezetet. Hasonló pár soros kitérő nemcsak a Mátyásról írt részt, de valamennyi hős tetteinek leírását kiegészíti. Ezekben Giovio a bemutatott hős Rómában vagy Itália más helyein látható képmásairól is tájékoztatja az olvasót.² Arról a Mátyás királyt lóháton ábrázoló falképről,³ amely Róma egyik közterén díszítette a 15. századtól egy ház homlokzatát, máig ez, a Giovioé a legkorábbi ismert említés: 1551-ből való. **(I. kép)** A lovaskép és a neves padovai festő, Andrea Mantegna neve első ízben itt tűnt fel együtt, közös szövegben. Igaz, Giovio nem a falképet

* A jelen tanulmány lényegében az 1999-ben Rómában folytatott hat hónapos kutatásom eredményét adja közre. A kutatás a Magyar Soros Alapítvány ösztöndíja keretében valósult meg. A tanulmány szövege olasz nyelven elhangzott 2008 májusában, az ELTE Történelmi Intézete által szervezett nemzetközi „Matthias Rex 1458-1490” című konferencián.

¹ „Pompásan megfestett fegyveres lovas képmása [ti. Hunyadi Mátyásé] Rómában, a Campo de' Fiorin, a palazzo di San Lorenzo sarkán lévő szobám erkélyével szemközt látható, amelyhez igen hasonlít az az Andrea Mantegna saját kezével festett másik [ti. Mátyás-képmás], amely a mi Musaeumunkban látható.” GIOVIO, Paolo: *Elogia virorum bellica virtute illustrium*. Firenze, 1551. 159.

² Giovionak ezeket a pár soros személyes megjegyzéseit kivonatolta, valamint a latin eredeti és annak olasz fordítását adta Sonia Maffei (a cura di), in Paolo GIOVIO: *Scritti d'arte. Lessico ed ecfrasi*. Appendice I. *Elogia virorum bellica virtute illustrium*. Pisa, 1999. 311-330.

³ A falkép legfrissebb szakirodalmi: Pócs, Dániel: L'affresco di Mattia Corvino a Campo de' Fiori. Quesiti stilistici e iconografici, *Arte Lombarda*, 139, 2003/3. 101-109, valamint ugyanezen tanulmány egy bővített változata magyar nyelven: Pócs Dániel: Mátyás király elpusztult freskója Rómában, in *Mi végre a tudomány?* Budapest, MTA TKK, 2004. 85-103. A témáról érintőlegesen lásd még: WOJTIŁLA-SALGÓ Ágnes in *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, Szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin, Budapest, 2000. 235. (III-3 katalógustétel), RITÓÓK-SZALAY Ágnes, La leggenda corviniana e i monumenti archeologici, in *L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento*. Graciotti, Sante, Di Francesco Amadeo ed., Roma, Il Calamo, 2001. 283-291. és Gyöngyi TÖRÖK in *Mille anni di Cristianesimo in Ungheria = Hungariae Christianae Millennium* / Ed. della Conferenza Episcopale Ungherese. Cséfalvay Pál, De Angelis, Maria Antonietta ed., Budapest, Pátria, 2001. 300. (3.17 katalógustétel).

attribuálta Mantegnának, csupán egy tulajdonában lévő Mantegna arcképpel hasonlította azt össze.

Balogh Jolán 1925-ben még tisztán átlátta ezt a problémát, vagyis hogy Paolo Gioivo egyáltalán nem azt állította, hogy a római falképet Mantegna festette.⁴ Későbbi hozzászólásaiban Gioivo helyett mégis inkább egy másik szemtanú, a 17. században élt Giulio Mancini leírásaira hivatkozott,⁵ amelyben viszont már a fenti ábrázolás Andrea Mantegna műveként jelent meg. Balogh Jolán fátylat borított arra a tényre, hogy a falképről tudósító szemtanúk⁶ közül egyedül csak Mancini⁷ „tudta” úgy, hogy a falkép készítője Mantegna volt. Úgy tűnik, a magyar kutató számára csak egy volt a fontos: hogy olyan szöveget találjon, amelyben Mantegnához kötik a Mátyás-falképet.

Mancini azonban, akit mintegy másfél évszázad választott el Mantegna működésétől, az információt másodkézből szerezte. Az sem kizárt, hogy Mancini éppen Gioivo imént idézett megállapításából kiindulva atribuálta a római falképet

1. kép: Ismeretlen másoló: Mátyás király egykori római falképéről készített akvarellmásolat, Biblioteca Apostolica Vaticana

- ⁴ „Az egyik arckép tehát műfaját és technikáját tekintve façade-freskó volt. Paulus Jovius, bár magasztalólag ír róla, mesterét nem nevezi meg.” V.ö. BALOGH Jolán: Mantegna magyar vonatkozású portréi. *Századok*, 1925. 244.
- ⁵ Az 1940-ben kiadott Mátyás király emlékkönyv Mátyás ikonográfiájáról írt tanulmányának főszövegében már nem szerepel Gioivo neve, csak Mancinié, a következőképpen: „...egy nagyszabású festett lovasarckép ... Rómában a Campo dei Fiori egyik sarokházának homlokzatát díszítette. ... Régi feljegyzésekből azt is tudjuk, hogy Andrea Mantegna festette...” A képjegyzéklistában pedig: „...Mancini adata szerint Andrea Mantegna festette...” V.ö. BALOGH Jolán: Mátyás király arcképei. In *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*. I. kötet. Szerk. Lukinich Imre. Budapest, 1940. 448-449, 496-498.
- ⁶ Gioivón kívül négy szemtanú emlékezett meg röviden a falképről: Nathan Chytraeus 1594-ben (lásd a 14. jegyzetet), Giulio Mancini (1620 körül), az ismeretlen másoló, aki a falkép akvarell másolatát készítette (a XVII. század közepe táján) és az anoním firenzei szerző, aki feltehetően nem látta személyesen a falképet, csupán Gioivo révén volt tudomása róla (lásd a 8. jegyzetet).
- ⁷ „...il ritratto di Mattia Onniade a capo al Pellegrino d’Andrea Mantegna” (MANCINI, Giulio, *Discorso della pittura*, in *Considerazioni sulla pittura*, Marucchi (Adriana) ed., Roma, 1956, I. 74), „A capo al Pellegrino il ritratto di Mattia Unniade del Mantegna” (Mancini, 1956. 280), „...il ritratto di Mattia Corvino a capo il Pellegrino.” (Mancini, 1956. 300.)

Mantegnának.⁸ Mancini ugyanis a Mátyás-lovasképet három különböző írásában⁹ is következetesen „ritratto”-nak emlegette, a ló említése nélkül vagy éppen a jelenet leírása helyett, amiként Giovio is egy *portré*hoz hasonlította.¹⁰ S hogy Giovio híres férfiakról szóló művét még a 17. században is jól ismerték, azt épp a római Mátyás-kép igazolja: a falképről fennmaradt egyetlen képi ábrázolás, a 17. századból származó akvarellmásolat alá (Cod. Barb. Lat. 4423, Biblioteca Apostolica Vaticana) ezt írták: „*Matthia Corvino dipinto in una casa a mano manca all’entrar della strada del Pellegrino, della qual pittura ne fa’ menzione il Giovio*”.¹¹ A Mantegna szerzőségéhez való ragaszkodás határozta meg a falkép eddigi datálását, amely szerint a mű Mantegna római tartózkodása alatt készült, 1488-1490 között.¹² S miután dokumentumokkal nem igazolható a festőnek e dátumnál korábbi jelenléte az Örök Városban, a magyar művészettörténet-írás gyakorlatilag nem is számolt egy korábbi datálás lehetőségével. Amennyiben azonban nem kötjük mindenáron Mantegna szerzőségéhez a római falképet, e szűkre szabott datálási kérdés is megoldódik. Ehhez azonban a kép leírásainak és egykori környezetének alaposabb összehasonlítására van szükség.

Az akvarellen Hunyadi Mátyás lovon ülő páncélos alakja látható, amint felemelt jobbujában tartott kardjával épp lesújtani készül. Feje fölé egy angyal félalakja koronát emel, akinek jobb és bal oldalán egy szintén félalakos angyal és egy denevérszárnyú ördög látható. Alattuk kis táblákon latin versek adják a jelenet magyarázatát,

⁸ A 16. vagy 17. század művészetírás gyakorlatában Giovio hasonlata az attribúció vagy attribuálás fogalmát akár ki is meríthette. Hasonló érvelésekkel találkozunk Mancini idézett írásaiban is. Giovio sorait más tekintetben értette félre az a 16. század második felében élt anonim szerző is, akinek Hunyadi Mátyásról írt életrajzát a firenzei Biblioteca Nazionale őrzi. „L’effigie sua è ritratta armata a cavallo a Roma in Campo di Fiore, la quale non voglio entrare altrimenti a descrivere, potendosi con molta agevolezza vedere nella chiesa di San Lorenzo.” Firenze, Biblioteca Nazionale, Cod. II. I, 174. (Magliab. II. XXIV. f230^v) idézi Florio Banfi (Florio BANFI, *Ricordi ungheresi in Italia*, Roma, 1942. 250. Balogh Jolán tévesen egy önálló firenzei lovasarcképként azonosította ezt a Hunyadi Mátyás-ábrázolást és úgy vélte, hogy a freskó másolata látható volt a firenzei San Lorenzoban a 16. század második felében (BALOGH, 1940. 492. no 27.). Hogy a félreértésre az általunk is idézett Giovio idézet adhatott okot, egyedül Banfi vette észre.

⁹ Lásd a 7. jegyzetet.

¹⁰ A magyar művészettörténeti szakirodalomban is elterjedt ez a nézet, mely a lovasalakot elsősorban *portré*ként és nem jelenetként fogja fel (BALOGH, 1925. 247. és uő, 1940. 448-449., H: Mátyás király lóháton. *Archaeologiai Értesítő* 1888 (8). 332.), nyilván Giovio és Mancini hatására.

¹¹ Rodolfo Lanciani szerint az akvarell másolat alá írt rövid megjegyzés Gasparo Moronétól, a híres éremmetszőtől származik, de hogy ő lett volna egyszersmind magának az akvarellnek a készítője is, Lanciani nem erősíti meg. Lásd LANCIANI (Rodolfo), Il Codice barberiano XXX, 89, *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, VI, (1883). 228.

¹² A teória Balogh Jolántól ered (Balogh, 1925. 245), akinek a véleményét osztotta Vayer Lajos (VAYER Lajos: Paolo Giovio, la cultura umanistica e l’arte rinascimentale in Ungheria, in *Atti del Convegno Paolo Giovio, il Rinascimento e la memoria*. Como, 3-5. Giugno 1983, Como, Società Storica Comense, 1985. 142.), és Török Gyöngyi (*Mille anni...*, 2001. 300), ahol egy sajtóhiba folytán azonban a datálás tévesen 1488-99 (!) közé tolódot ki. Hasonlóképp érvelt nemrégiben Pócs Dániel is (PÓCS, 2003, 105 és PÓCS, 2004, 88, 91-93, 96)

miszerint Mátyásnak meg kell védelmeznie a vallást a földön, s akkor a mennybe jut, de vágyik órá a pokol is, és míg e kettő, pokol és menny egymással küzdenek, hogy őt maguknak megszerezzék, Mátyásnak bátorsága (Virtus) révén kell kormányoznia a földet, s jámborságával példát kell mutatnia a halandóknak.¹³ A háttérben – éppen csak jelezve – egy-két szikla és néhány fa helyezi a jelenetet a természetbe. Hogy az akvarellmásolaton megörökített jelenet, és így a fenti leírás nem teljes, csak néhány éve tudjuk. Nathan Chytraeus 1594-ben kiadott *Itinerarium*ában azt írta, hogy a falképen a király lova lábaival a földön szanaszét fekvő törökökön taposott.¹⁴ Az akvarell készítője, ki tudja, mért (nem tudta értelmezni? vagy ez a részlet már megkopott, nem láthatta?), ezt a részletet nem örökítette meg. Az ábrázolás következképp nem általában véve magasztalta Mátyás „hadi dicsőségét”,¹⁵ hanem egészen konkrétan a *törökellenes propaganda* célját szolgálta. Mátyás Szent Györgyre utaló ikonográfiai megjelenítése sem véletlen. A török elleni hadjáratok vezetőinek Szent Györgyhez hasonlítása sokkal inkább volt a szentszéki külpolitika, mint a humanista irodalmi retorika eleme. A II. Pius pápa által Mátyás királynak ajándékba küldött zászló (Szent György zászlaja),¹⁶ vagy a keresztény vallás védelmében harcra buzdító „karácsonyi díszkard” pápai ajándékozása is ezt példázzák.¹⁷ A falkép feliratában – amennyiben az nem a 17. századi másoló leleménye – nem Mátyás római származását hangsúlyozták (ami a falképnek egy későbbi, második olvasata volt), hanem a keresztény vallás megvédelmezésének a feladatát. A gondolat Luxemburgi Zsigmond Sárkányrendjének alapító oklevelében foglaltakat idézi, ahol magából a király „szájából” hangzik el, hogy saját maga és alattvalóinak üdvözülése érdekében kell példát mutatva a keresztény vallás ellenségeivel – legyen az a török, vagy más – az uralkodónak harcba szállnia, mint ahogy Krisztus a kereszt segítségével győzedelmeskedett a pokol rossz atyján, s tette őhöz hasonlóan később

¹³ Az akvarell szereplő disztichonok szövege: (a bal oldalon, az angyal alatti táblán) DEBERIS COELO, MATTHIA, INVICTE / SED, IPSA, RELIGIO, IN, TERRIS, VSQVE / TVENDA, TENET, HANC VICTOR / DEFENDE DIV COELV(!)Q MERERI / MORTALES, POSSINT, QVA, PIETATIS / DOCE (a jobb oldalon, a denevérszárnyú ördög alatti táblán) TARTARA TE CVPIVNT SED TE / SIBI, VENDICAT, AETHER DIP(?) [mellette a margón ceruzával: sic!] / ADEO, VIRTVS, REX, BONE, CARA, TVA / EST, DVM, NEQ TE, SPERANT, IN EA / REGNA, NEQ ASTRA EXPOSEVNT(!) / IMPERIO, TERRVS(!), INTER, VTRVNQ / REGE

¹⁴ „In aciae Florae, in area domus cuiusdam, Matthiae Hungariae regi armato & equestri, Turcorumq(ue) turbam calcanti” („A Campo de’ Fiorin egy ház falán, Mátyásnak, Magyarország királyának, aki fegyverzetben ül lován, s törökök tömegén tapos”) Id. CHYTRAEUS, Nathan: *Variorum in Europa Itinerum Deliciae*. Herborn, 1594, 390. A szövegforrást Ritoókné Szalay Ágnes találta meg, de épp ezt a mondatot nem közölte, csak a szöveg egy másik részletét in RITOÓKNÉ, 2000, 258. Az elogium teljes szövegét ezzel a lényegi bevezető sorral együtt publikálta Pócs, 2003, 29. jegyzet és uő., 2004, 36. jegyzet.

¹⁵ BALOGH, 1940, 449.

¹⁶ FRAKNÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székekkel*. Budapest, 1902. II. kötet, 116.

¹⁷ L. KALMÁR János: Dobzse László pápai díszkardja. In *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60-ik évfordulójára*. Budapest, 1942. 87-108.

Szent György, és az ő követői is a sárkányos lovagok.¹⁸ Ennek az alapítólevélnek a szövege világít rá egyszersmind arra, hol is áll Mátyás király az angyal és az ördög harcában. Ő nem egy harmadik fél, akiért angyal és ördög egyenlő eséllyel küzdenek, helyét Istentől kapott hatalma (a falképen a *corona angelica* motívumának hangsúlyozása) már előbb kijelölte a számára. Neki kötelessége megvédelmezni a keresztény vallást, üdvözülésének ez a feltétele. A képet ezért inkább olyan politikai vagy diplomáciai eszközként kell értelmeznünk, amelyet a Szentszék szorgalmazott a törökön aratott győztes csaták feletti öröm perceiben, Hunyadi Mátyással szembeni hivatalos *elvárásaként*.¹⁹ A hitetlenek megfélemezésének közös szentszéki és magyar ügye Mátyás uralkodásának első felében, a hatvanas években, legfeljebb a hetvenes évek közepéig állt előtérben. A törökök elleni közös európai összefogás, a kereszties hadjárat gondolata pedig csak II. Pius pápa haláláig, 1464 augusztusáig bírt tényleges realitással.²⁰ Vagyis a falkép által hirdetett propaganda az 1458-1464 közötti időszakban volt a legaktuálisabb, akkor, amikor „a kereszténység védőbástyája” az itáliaiak szemében a fiatal Mátyás király lett.²¹

A falkép a középkori Róma belvárosában, a via del Pellegrino indulásánál, a bal oldalon („a mano manca”) álló sarokház²² homlokzatán volt látható még a 17. században is.

¹⁸ Szent György ikonográfiájáról és ezen belül mint a török elleni harcok védőszentjéről lásd még: BRAUNFELS-ESCHE, Sigfried: *Sankt Georg. Legende, Verehrung, Symbol*. München, 1976.

Az alapítólevél szövegét l. BARANYAI Béla: Zsigmond király ú.n. Sárkány-rendje. *Századok*, 1926. LX.

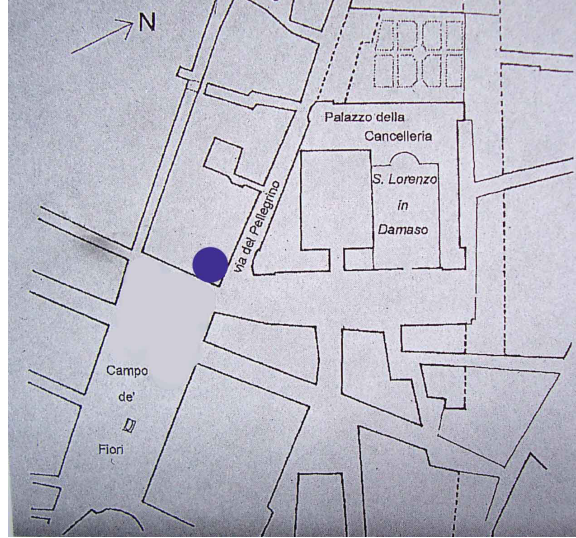
¹⁹ Elég ha csak a III. Callixtus pápa által „dono del cielo”-ként üdvözölt, királyi trónját éppen elfoglaló Mátyás szívélyes szentszéki fogadtatására gondolunk. (FRAKNÓI, 1902. II. kötet. 110-111.)

²⁰ Ehhez ld. FRAKNÓI, 1902., RÁZSÓ Gyula: Hunyadi Mátyás török politikája. In *Hunyadi Mátyás emlékkönyv. Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Budapest, 1990. szerk. Rázsó Gyula-V. Molnár László. Budapest, 1990. valamint E. Kovács Péter: A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt (1437-90) In *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk. Zombori István. Budapest, 1996.), i.m., 1996.

²¹ L. KLANICZAY Tibor: A keresztieshad eszméje és a Mátyás-mítosz. *ItK* 1975.

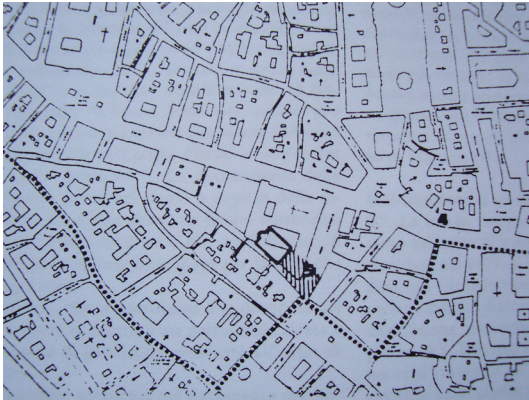
²² Ez a ház a via del Pellegrino 8-9. számú, ma is álló házával lehet azonos. Ezt állítja Rodolfo Lanciani is, Róma középkori urbanisztikájának legjelentősebb kutatója. Kétségtelen, hogy a 16. században áll a via del Pellegrino elején egy a Campo de' Fiori terébe utólagosan beépített, négy oldalról utcákkal határolt házsziget is. Míg azonban az előbbi forrásokkal igazolhatóan középkori eredetű (levéltári források: Archivio del Cap. Di San Pietro, Case e vigne 9-10., Biblioteca Apostolica Vaticana), addig az utóbbinak az építésére nem, csak lebontására nézve bírnak adattal (19. század második fele. Ld. VALTIERI, Simonetta: La zona di Campo de' Fiori prima e dopo gli interventi di Sisto IV. *L'architettura: cronache e storia*, XXX, 1984. 651). A 16. század közepéről származó térképeken már szerepel, ellenben nem lehet kimutatni, hogy már a 15. század második felében is ott állt volna, mert ebből az időből nem ismeretes olyan várostérkép, ami Rómának ezt a részét ábrázolta volna. (ld. FRUTAZ, Amato Pietro: *Le piante di Roma*. Vol. II. Roma, 1962. piante CXII, CXV/2, CXX, CXXII. Legkorábban Mario Cartaro Grande térképén (1576) szerepel minden kétséget kizáróan, CXXVI. térkép).

Nem a *Campo de' Fiori* felé eső homlokzaton,²³ hanem a Cancelleria felé nézőn. A különbség nem is kicsi, mert így nem maga a ház és tulajdonosa/bérlője, hanem a *tér*, ahová a falkép nézett, adhat valódi magyarázatot a kép tematikájához. Ám nem a mai tér, hanem az a tér, amely a Cancelleria helyén létezett annak építése, 1486 előtt. A régészeti ásatások és régi kataszterek alapján rekonstruált térképeken²⁴ látható, hogy a *via del Pellegrino* elején egykor létezett tér trapézhoz volt hasonló, a *via del Pellegrino* felőli szélessége a mainak közel kétszerese volt, és észak-nyugati irányban (a mai Corso felé) kevésbé terjedt ki.²⁵

2. kép: A Campo de' Fiori és a Via del Pellegrino sarkán álló középkori ház, melyen a Mátyás királyt lóháton ábrázoló falkép egykor látható volt

Ekkor még a tér északkeleti oldalán állt a térnek nevet adó San Lorenzo in Damaso templom, amely főhomlokzatával a térre, oldalhomlokzatával a *via del Pellegrino* folytatására nézett (a templomot a Cancelleria építésekor belefoglalták az újonnan emelt grandiózus épületbe).

3. kép: a Piazza di San Lorenzo in Damaso tér a Cancelleria építése (1486) előtt

A tér városon belüli jelentőségét az itt álló püspöki palota adta, mely 1440-től épült fel a San Lorenzo in Damaso templom mellett. Jóllehet az egykori Piazza di San Lorenzo méretét tekintve ma eltölpül a Campo de' Fiori mellett, a 15. században vetekedett a Campo de' Fiorival. Egyházi szempontból, s különösen a *szentszéki politika* szemszögéből pedig a 15. század derekán különös jelentőséggel bírt. A „földi

²³ Tévesen a Campo de' Fiorin lévő freskóként ír róla Balogh Jolán, Török Gyöngyi és Pócs Dániel is. BALOGH, 1925. TÖRÖK, 2001. e PÓCS, 2003 e 2004.

²⁴ Lásd az 5. és 10. sz. rekonstrukciós térképet in VALTIERI, 1984. 650-651.

²⁵ VALTIERI, 1984. 650-651.

paradicsom”-ként²⁶ is emlegetett bíborosi palota szolgált a pápai kancellár lakóhelyül és hivatalul 1440-65 között. A *cardinale camerlengo* az egyházi hierarchiában a pápa után következő tisztség betöltője volt. Nemcsak a kamarás volt, de a legfőbb bíró és a *pápai hadak főparancsnoka* is. A palota építtetője Lodovico Mezzarota Scarampo, eredeti nevén Lodovico Trevisano (1401-1465)²⁷ volt, aki mintegy nyolc év leforgása alatt jutott el a camerlengo címig.

1431-ben, orvosként állt Gabriele Condulmer kardinális, a későbbi IV. Jenő pápa udvarának szolgálatába. 1435-ben Traù püspöke lett, 1437-39 között már Firenzéé, 1439-ben aquileiai pátriárkává nevezték ki, egy évre rá *cardinale camerlengó*vá.

4. kép: Lodovico Trevisano kardinális metszetképe Tomasini *Elogia Illustrum Virorum*-ában

Családja Velencéből származott, ő is ott született. Az 1438-as firenzei zsinaton mint „házigazda”, Firenze püspökeként vett részt, kifejezetten a zsinat idejére cserélve fel traui püspöki székét Giovanni Vitelleschivel, Firenze akkori püspökével. A csere kieszközlésében bizonyára szerepet játszott Trevisanonak földijével, egykori iskolatársával, a velencei podestával, Francesco Barbaróval való barátsága is, aki hozzá írt leveleiben többször hangsúlyozta a görög kultúra megmentésének, a nyugati és a keleti egyház uniójának szükségességét, és a török elleni közös fellépést.

Trevisano 1440-től vett részt személyesen katonai küldetésekből. 1440-ben Anghiarinál, majd 1456-ban Anconában aratott diadalt a pápai állam ellenségei felett. Még ugyanebben az évben, III. Callixtus pápa Trevisanót a török ellen induló pápai flotta parancsnokává nevezte ki.²⁸ A pápai hajóhadak élén a Nándorfehérvárnál harcoló Hunyadi János megsegítésére kelt útra 1456. június elején. Hunyadi nándorfehérvári győzelmét követően

²⁶ Guido dei Nerli a mantovai Gonzaga udvar követének leírása. Ld.: CHAMBERS, David Sanderson: The housing problems of Cardinal Francesco Gonzaga, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 39 (1976), 25.

²⁷ A Mezzarota és a Scarampo sem a valódi vezetékneve volt a kardinálisnak. A Mezzarota (‘félkerék’) nevet valószínűleg a címerében található fél kerékről kapta, a Scarampót pedig, mely egy híres piemonti család volt, a 17. század történetírói ragasztották rá, azért mert pártfogolt két fivért, akiket Scaramponak hívtak. A 15. században azonban sosem hívták őt e két vezetéknevén. L. PASCHINI, Pio: La famiglia di Lodovico camerlengo. *Arcadia*, 1926. 5.

²⁸ Neve bekerült a pápának a nándorfehérvári diadalt egy hónappal megelőzően kiadott Bulla Oratio-numába is, melyet a hitetlenek elleni győzelem előmozdítása céljából bocsátott ki. „Nuperrime autem dilectum filium Ludovicum t.t. Sancti Laurentii in Damaso presbyterium Cardinalem camerarium nostrum classe maritima ire autore Domino iussimus. Denique nihil omisimus, quantum Dominus iuvare dignatus est, quod ad hanc salutarem expeditionem terra et mari proficere potuerit.” Bulla

1457. augusztus 6-án az Égei-tengeren aratott győzelmet a török flották felett Rodosz szigeténél.²⁹ A hadjáratból visszatérő hős győzelmét Rómában 1459. március 8-án fényes bevonulással ünnepelték.³⁰ A törökön aratott diadal személyes reprezentációjában is megjelent. Erre utal Cristoforo di Geremiával vésetett érme, melynek hátlapján az egyház dicsőségét hirdető ECCLESIA RESTITVTA / EXALTO felirat alatt római templom homlokzata előtt diadalmenetben vonuló római katonák láthatók, lándzsáikon török turbánokkal.³¹

5. kép: Cristoforo di Geremia Trevisano érme

Trevisanót lakóhelyén, a San Lorenzo térén bizonyára ugyanolyan nagy törökverő hősként tartották számon, mint Hunyadi Jánost vagy később annak fiát, Hunyadi Mátyást. Azt, hogy ez a palotája falain kívül, a téren is kifejezésre jutott-e, arról nincs információnk, de nem elképzelhetetlen, hogy megjelent a San Lorenzo téren álló házak falára festett díszítésekben is. Egy kevésbé hivatkozott adat szerint ugyanis tudjuk, hogy a bíboros nevéhez nemcsak a Campo de' Fiori kikövezése fűződik, hanem a San Lorenzo in Damaso téren álló házak díszítése is. Miként Lorenzo Cardella írja: „...*Restituitosi a Roma, dove fu accolto con gioia e plauso universale del popolo, e con sommo onore dal Papa, e dal Sacro Collegio, avendo considerato, che la piazza del Campo di Fiori, stavasi negletta, e ridotta ad esser pascolo e ricettacolo di cavalli, la fe lastricare di pietre, e dopo aver ornati gli edificij contigui alla Basilica di San Lorenzo in Damaso, ne fece con gran spesa costruire de' nuovi. ...*”³²

orationum et pulsatio meridiana. Az imádságok bullája és a déli harangszó. Kiadta VECSEY Lajos, in *Helvetia*, 1955. 40.

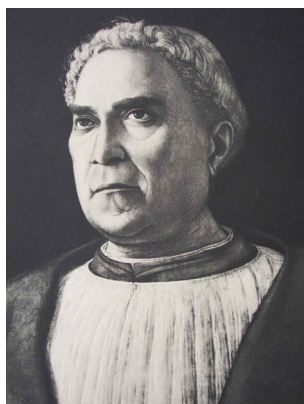
²⁹ EUBEL, Conrad: *Hierarchia catholica medii aevi sive Summorum Pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*, E documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita, Patavii, 1901. 34-35.

³⁰ L. PASCHINI, Pio: La flotta di Callisto III (1455-1458). *Archivio della R. Società Romana di Storia Patria*. Roma 1930-32. 251.

³¹ Cristoforo di Geremia 1461-ben állt a kardinális szolgálatába, de továbbra is fenntartotta a kapcsolatot a Gonzagákkal és teljesített számukra megbízásokat. Az érmet lásd HILL (George Francis), *Portrait medals of Italian artists of the Renaissance*, London, Warner, 1912. 14, HILL (George Francis), *Notes on Italian Medals—XIV: Lodovico Scarampi by Cristoforo Geremia*, in *The Burlington Magazine*, vol. 23 (April, 1913), 17-18., metszetképét lásd TOMASINI, Jacobi Philippi, *Elogia illustrium virorum*, Patavii, Sardus, 1630. 18.

³² L. CIACONII, Alphonsi: *Vitae, et regestae Pontificum Romanorum et S.R.E. Cardinalium*. Romae, 1677. vol. II. 921. A teljes idézet így hangzik: „Is Campum Florae Romae tunc temporibus neglectum, atque in equorum pascua redactum lapidibus stravit, & ornavit aedes iuxta Basilicam S. Laurentij in Damaso, & maximo sumptu instruxit” és CARDELLA, Lorenzo: *Memorie storiche de' cardinali della Santa Romana Chiesa*. Tomo terzo. Roma, 1793. 96.: „...uni alla mensa dei monaci, avendo con sua bolla

Lodovico Trevisano közvetlen magyar kapcsolatairól nem tudunk. De okleveles adat szól arról, hogy a San Lorenzo in Damaso templomban 1448-54 között magyar pálos szerzetesek végeztek istentiszteleti szolgálatot.³³ A kardinális Guarino Verone-sével vagy Francesco Barbaroval szoros baráti kapcsolatban állt, általuk ismerhette

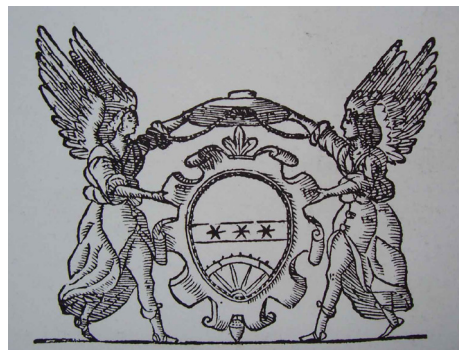
6. kép: Andrea Mantegna: Lodovico Trevisano kardinális arcképe, Berlin

Janus Pannoniust is, sőt alkalmá nyílhatott személyesen is találkozni vele az 1450-es években Padovában, ahol 1451-es házvásárlását követően, 1465-ben bekövetkezett haláláig Trevisano több időt töltött, s ahol a kardinálist tiszteletbeli polgárnak is választották.

Andrea Mantegna szerepét a falkép létrejötté-ben jelen ismereteink birtokában sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Gondolatmenetünkben ezért Mantegnának nem juttatunk befolyásoló szerepet, de Mantegna kapcsán egy megjegyzést mégis tennénk. Magyar kutatók lévén – ahol a történeti források jelentős része megsemmisült – hozzá vagyunk szokva ahhoz, hogy az írott forrás hiánya, vagyis jelen esetben Mantegna római tartózkodásának írott bizonyítéka 1488. előtt, nem jelent egyet azzal, hogy Mantegna más

módon ne állhatott volna kapcsolatban Rómával, vagy Rómában lakókkal. Ezért tartjuk fontosnak megemlíteni, hogy Mantegna személye összekapcsolható Lodovico Trevisano bíboros személyével, akinek megfestette portréját (Berlin, Staatliche Museen), amelyet a kutatás a festő korai műveként 1458-60 közé datál.

A forrásokból az is tudható, hogy Mantegna Trevisano számára még egy megbízatást vállalt. Tomasini a *Híres padovai férfiakról* írott művében (1630) a *camerlengo* életéről írt fejezet befejező soraiban

7. kép: Lodovico Trevisano címere Tomasini Elogia Illustrium Virorum-ában

.....
cotale unione approvata Callisto III, che spedillo colle truppe della Chiesa contro i Turchi. Fatto capo dell'armata navale, con un piccolo corpo di soldatesca, gli diede solenne sconfitta presso Belgrado, fino a lasciare morti sei mila sul campo, colla perdita di 60 pezzi di cannone, bagaglio, e stendardo militare; lo stesso fece presso Rodi, dove con poche navi, fugò e disperse una numerosa flotta di Turchi, e tolse dalle mani di quei barbari tre isole nell'Arcipelago. Restituitosi a Roma, dove fu accolto con gioia e plauso universale del popolo, e con sommo onore dal Papa, e dal Sacro Collegio, avendo considerato, che la piazza del Campo di Fiori, stavasi negletta, e ridotta ad esser pascolo e ricettacolo di cavalli, la fe lastricare di pietre, e dopo aver ornati gli edificij contigui alla Basilica di San Lorenzo in Damaso, ne fece con gran spesa costruire de' nuovi. ...”

³³ BANFI, 1942. 251. és BANFI (Florio), Ricordi ungheresi in Italia, SÁRKÖZY (György) ed. Roma–Szege-d, 2005. 224-225.

feljegyezte, hogy Lodovico Trevisano a padovai Santa Lucia (azóta lebontott) templom déli homlokzatára Mantegnával festette meg címerét.³⁴

Ennél több információnk azonban még nincs. Azaz a többi a történészek képzelőerejére van bízva.

A San Lorenzo téren a későbbiekben még egy személyhez kötődően merülhet fel a Mátyás király és a török elleni harc témája. Ez a személy Francesco Gonzaga (1444-1483) kardinális, aki 1468-ban lelt otthonra Trevisano bíborosi palotájában³⁵.

A fiatal, szinte még gyermek Francscót II. Pius a mantovai kongresszust követően szentelte kardinálissá,³⁶ mégpedig azért, hogy a keresztes hadjárat előkészítésével foglalkozzék.³⁷ Ideköltözésekor, 1468-ban azonban ez a feladata idejét múlta. Francesco Gonzaga II. Pál pápa pápai trónra lépésével többé nem kapott a török elleni harcban semmilyen feladatot, noha a későbbiekben is elsősorban az Egyház katonai feladataiban vállalt szerepet. Ezért évekkel a megghiúsult keresztes hadjárat után legfeljebb nosztalgiából festethetett volna a palotája előtti tér egyik házának falára a törökverő Mátyást dicsőítő falképet. Hogy élt-e benne még bármi nosztalgia ez iránt, az források hiányában meg nem állapítható.

Az Örök városnak ezen a forgalmas pontján, a San Lorenzo in Damaso palota szomszédságában egykor látható lovas falkép olyan helyen állított emléket Hunyadi Mátyásnak, ahol – főként Trevisano bíboros és katonai kísérete révén – a 15. század közepén a hitetlenek elleni harc az itt lakók életének, mindennapjainak is egyik központi kérdésévé vált. S ha nem is jelenthető ki biztosan, hogy ő (vagy az 1468-tól itt regnáló Francesco Gonzaga bíboros) volt az, aki közreműködött a Mátyás-lovaskép létrejöttében, úgy véljük, az itt zajló események szerepet játszottak a falkép megalakításában. Éppen ezért szeretnénk nyomatékositani, hogy a falkép megrendelését

8. kép: Andrea Mantegna: Francesco Gonzaga arcképe

³⁴ TOMASINI, J. P.: *Elogia illustrium virorum*. Padua, 1630. 18.

³⁵ Ehhez ld. CHAMBERS, D. S.: The housing problems of Cardinal Francesco Gonzaga. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 39 (1976), 21-41.

³⁶ SIGNORINI, Rodolfo: L'elevazione di Francesco Gonzaga al cardinalato. Appendixe a szerző Federico III e Cristiano I nella Camera degli Sposi c. tanulmányának. *Mitteilungen des Kunsthistorisches Institut in Florenz* 18, 1974. 247-249.

³⁷ „Fate che ne veniate in puncto come un San Zorzo” - indította útjára 1463-ban a fiatal bíborost és kíséretét a pápa, hogy megtegyék az előkészületeket a keresztes hadjáratban vele együtt majd keletre induló flották előkészítéséhez. Francesco édesanyjának, Brandenburgi Barbarának írt levelében 1463. október 29.-én. Ld. CHAMBERS, D. S.: Virtù militare del cardinale Francesco Gonzaga. In *Guerre, stati e città. Mantova e l'Italia padana dal secolo XIII al XIX*. Atti delle Giornate di Studio in omaggio ad Adele Bellù. Mantova 12-13 dicembre 1986. Mantova, 1988. 216. és CHAMBERS, D. S.: *A renaissance cardinal and his worldly goods: the will and inventory of Francesco Gonzaga (1444-1483)*. The Warburg University of London, 1992. 9.

nem feltétlen Magyarországról kiinduló kezdeményezésként kell felfogni. Mátyás király törökellenes külpolitikája ismeretében az 1470-es évektől kevés esélyt látunk egy Mátyást dicsőítő kép megrendelésére. Egyedül talán Szabács várának 1476-os visszaszerzése adhatott alkalmat a falkép későbbi időpontban történő megrendelésére. A kép ikonográfiája és felirata a művet tehát nem az 1470-es és 1480-as évekből való Mátyást dicsőítő humanista irodalmi művekhez kapcsolja, hanem Francesco Filelfo és Poggio Bracciolini 1440-es években írt Hunyadi János erényeit magasztaló adhortációihoz és törökellenes beszédeihez. Ezekben nem csak *buzdították*, de *el is várták*, hogy Hunyadi János szembeszálljon a hitetlenekkel. Bár a falfestmény életre hívója a források hiányában nem állapítható meg, az átértékelendő, hogy ne csupán a személyes magyar-olasz kapcsolatok mentén keressük, hanem a közös európai ügy, a török fenyegetés konkrét idejét figyelembe véve, tágabb nemzetközi történelmi színpadon.

Abstract

*La propaganda contro i turchi in una piazza romana nel Quattrocento:
L'alternativa della datazione del distrutto affresco romano di Mattia Corvino*

Nel centro storico di Roma, in piazza di Campo dei Fiori, esiste ancor oggi un palazzo sulla cui facciata, che dà sulla Cancelleria, un affresco rappresentante Mattia Corvino su cavallo venne dipinto nel secolo XV. Dell'immagine fecero menzione anche più testimoni, tra di loro il famoso collezionista, Paolo Giovio. Sebbene il Giovio non avesse affermato che l'affresco veniva dipinto da Andrea Mantegna, dovute di certo anche alle sue righe, la rappresentazione più tardi veniva attribuita all'artista padovano. L'affresco venne distrutto nei secoli XVII o XVIII, ma ce l'ha tramandato una copia d'acquarello trovata in un codice Barberiano custodito nella Biblioteca Apostolica Vaticana.

Nel saggio l'autrice cerca di trovare le possibili connessioni tra il programma pittorico con il luogo. Ha l'intenzione dimostrare ciò che la prima metà del regno di Mattia Corvino fu l'epoca in cui poteva essere richiesta per la commissione di una rappresentazione di questo argomento sia da parte ungherese che quella romana. Secondo l'autrice il palazzo cardinalizio che esistette prima sul posto dell'edificio della Cancelleria e il suo primo residente, il cardinale Lodovico Trevisano, cardinale camerlengo e capo della flotta papale si debba – diretta o indirettamente – mettere in relazione con la commissione dell'affresco. Sia perché il Trevisano partecipando personalmente nella lotta di Belgrado (Nándorfébérvár) diede particolare importanza alla difesa della Chiesa contro gli infedeli, sia perché anche le sue relazioni personali che lui manteneva con più persone del primo umanesimo come Francesco Barbaro, Francesco Filelfo o Guarino Veronese, avessero potuto volgere la sua attenzione agli umanisti ungheresi e all'Ungheria.

UHRMAN IVÁN

Révay Péter hitele

Hálás köszönetemet szeretném kifejezni kedves kollégáimnak és barátaimnak: Csaba György Gábornak és Csuvár Erzsébetnek, akik segítségemre voltak a 16. századi latin és olasz források fordításában.

2003-ban megjelent tanulmányomban futólag hivatkoztam Révay Péter, az egykori koronaőr információjára, mely szerint a Szent Korona hátoldalán, ahol ma VII. Michaél Dukas bizánci császár portréja látható, a 17. század elején még Szűz Mária zománcképe szerepelt.¹ Ezt követően azonban szembesülnöm kellett azzal, hogy Révay szavahihetőségét éppen a legutóbbi évtizedekben komoly támadások érték. Így, hogy korábbi érvelésem e láncszeme érvényes maradhat-e, az annak függvényében dől el, hogy Révay Péter valóban könnyűnek bizonyul-e a mérlegen.

A Révayra vonatkozó szakirodalom áttekintése azt mutatja, hogy 1983-ig a koronaőr alakja csak a legmesszebb menő megbecsülés hangján került említésre. Szilágyi mint a korona „bű őr”-ét emlegeti². Több, mint száz évvel később Benda Kálmán és Fügedi Erik párosa is hangsúlyozza, hogy az 1608-ban választott két koronaőr közül „...kezdetől fogva ő volt a tevékenyebb és lelkiismeretesebb...”,³ hogy „...nagyon lelkiismeretesen fogta fel hivatalát...”,⁴ s hogy „Következetes helyállása mindkét szemben álló fél részéről tiszteletet ébresztett.”⁵ Bertényi még lelkesebben nyilatkozik: „Az ekkor [=1608-ban, II. Mátyás koronázásakor] megválasztott egyik koronaőr, Révay Péter Turóc megyei főispán nemcsak azért nevezetes személyiség, mert ő írta a magyar koronáról az első könyvet, hanem azért is, mert igen lelkiismeretesen látta el feladatát tisztségviselésének viszontagságos éveiben... Az öreg főurat akkora tekintély övezte tisztségének lelkiismeretes ellátása miatt, hogy II. Ferdinánd és megbízottja, Lipót főherceg is, Bethlen Gábor is, az ország rendjei is megnyugodtak abban, hogy a korona az ő őrizetében van...”⁶

Azt várnánk, hogy egy közhivatalnok, aki ily osztatlan megbecsülést vívott ki tisztségének lelkiismeretes ellátásával, számíthat némi hitelre, amikor éppen e lelkiismeretes szolgálat tárgyáról ír beszámolót. Hogy ez napjainkban mégsem mondható el, az ismereteim szerint Bogay Tamás fellépésére vezethető vissza. Ő (első-

¹ *A korona kilenc évszázada.* Budapest, 1979. szerk.: KATONA TAMÁS; vö. UHRMAN IVÁN: Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. *Hadtörténeti Közlemények* 116 (2003) 267-366. fől. 338. 432. sz.j.

² SZILÁGYI SÁNDOR: *Révay Péter és a szent korona. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 5.)* Budapest, 1875. 27.

³ BENDA KÁLMÁN–FÜGEDI ERIK: *A magyar korona regénye.* Budapest, 1984. 159.

⁴ Uo. 168.

⁵ Uo. 169.

⁶ BERTÉNYI IVÁN: *A magyar szent korona. Magyarország címere és zászlaja.* Budapest, 1996. 117., 119.

ként 1983-as előadásában) szükségét érezte, hogy a jobb sorsra érdemes koronaórt megfossa hitelétől.

I. Révay és a barokk

Megfogalmazása szerint Révay „Leírása éppoly távol áll a valóságtól, mint Wolfgang Kilian metszete, aki munkáját illusztrálta. Mindkettő jellemző példája a barokk felfogásnak, mely az ideát, a szimbolikus tartalmat fontosabbnak tartotta, mint a fizikai valóságot.”⁷

S mindezt anélkül, hogy legalább egyetlen mértékadó kultúrtörténeti munkára hivatkozna a barokkal kapcsolatban! Arról nem is beszélve: vajon mennyire indokolt Révaynak barokk felfogást tulajdonítani? Pirnát Antal „humanista államelméleti munká”-nak nevezte a vitatott könyvet⁸; s eleve kérdés, mennyire indokolt barokk szellemiséget feltételezni Európa e keletibb felén már 1613-ban! Kivált egy idős főúr részéről, aki legkésőbb 1592 óta – barátja, Rimay János híradása szerint⁹ – a humanista-sztoikus Justus Lipsius hatása alatt állt.¹⁰

⁷ BOGYAY, THOMAS VON (=TAMÁS): Über die Forschungsgeschichte der heiligen Krone. In *Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn. (Insignia Regni Hungariae I.)* Budapest, 1983. 65-89. fől. 66. („Seine Beschreibung steht der Wirklichkeit ebenso fern wie der Stich von Wolfgang Kilian, der sein Werk illustriert. Beide sind bezeichnende Beispiele der barocken Auffassung, welche die Idee, den symbolische Gehalt für wichtiger hielt als die physische Wirklichkeit.”)

⁸ PIRNÁT ANTAL: Sztoicizmus és manierizmus. In *A magyar irodalom története II.* Budapest, 1964. 39.

⁹ Rimay 1592 augusztus 20-án kelt, Lipsiushoz címzett levelében, amelyben azt részletezi, milyen népszerűek a címzett munkái Magyarországon, a rajongók között említi meg Révay nevét. Idézi (magyar fordításban) VARGHA ANNA: *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet.* Budapest, 1942. 46-47.

¹⁰ PIRNÁT 38. Lipsius történetírói mintaképe Tacitus volt (BÓNIS GYÖRGY: *Révay Péter.* Budapest, 1981. 78-81.), s bár elsősorban politikai bölcsességeket igyekezett meríteni belőle, ám Tacitus mint mintakép semmiképp nem ösztönözhet egy szerzót arra, hogy a tényeket saját fantazmagóriáival helyettesítse. VARGHA (21-22.), ismertetve Lipsius *Libri politicorum* c. művét, kiemeli, hogy bár a szerző a tapasztalat által szerzett bölcsességet értékesebbnek és biztosabbnak tartja, mégis a történelmet minősíti az igazi tanítómesternek, azt pedig a legsúlyosabb balgaságként és hamisságként értékeli, ha egy tudós engedi a maga szavahihetőségét (*fides*) „megvesztegetni”! Igaz, maga BÓNIS leszögezi, hogy Révay csak részben tudta követni mesterét a „tacitizmus” útján (u.o. 92.), sőt, hogy „A reneszánsz válságának, a manierizmusnak egyik jellegzetes alakja volt, aki a barokk felé mutatott előre.” (u.o. 93.) Ám ezen „előremutatás” alatt elsősorban Révay politikai és lelkiismereti állásfoglalása (a rendi és az abszolutista felfogás, evangélikus és katolikus hit közötti kompromisszum-kísérlete) értendő (u.o. 84-91.), aminthogy KLANICZAY TIBOR (A reneszánsz válsága és a manierizmus. In uó: *A múlt nagy korszakai.* Budapest, 1973. 226-282. fől. 277-279.) szerint mesterének, Lipsiusnak munkássága is az által „hajlik át” a barokkba élete végén, hogy korábbi újsztoikus munkásságát a feltétlen katolicizmussal igyekszik egyeztetni. Mindezen értékelések kivehetően WITTMAN TIBOR (A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. J. Lipsius. *Filológiai Közlemények* 3 [1957] 53-66., fől. 61.) elemzésére vezethetők vissza, aki jól láthatóan azért tesz különbséget Lipsius „pozitív” államelmélete és „reakciós, misztikumba hajló filozófiája” között, mert csakis az utóbbi kategorikus elutasítása árán remélhette, hogy tanulmánya publikálásának időpontjában (1957!) legalább az előbbit szabad lesz méltatnia. Ám az, hogy valaki katolizál, ma már talán kevés lenne ahhoz, hogy szélsőséges illuzionizmust vagy akár csak barokk jelleget tulajdonítsunk neki! WITTMAN maga

Makkai Lászlónál valóban előfordul a „*barokk illuzionizmus*” kifejezés, ám erre nem Révayt, hanem Nádasdy Ferenc évtizedekkel későbbi *Mausoleumát* hozza fel példának¹¹, míg Révayt „*későhumanista-manierista*” történetírónak minősíti¹², akire így a „*sztóikus önmérséklet*”¹³ lenne jellemző, azzal pedig nemigen férne össze a kritikátlan fantáziálás.

Mindez azonban címkéző általánosság: lássuk a konkrétumokat! Tény, hogy Révay nem egyszer pontatlanul, hibásan hivatkozik, vagy éppen adatot téveszt (mert ezt is emlékezetből teszi).¹⁴ De ne feledjük: ha a 19. század során kialakult, szigorú filológiai követelményeket kérjük számon egy korábbi kutatón, akkor a megelőző évszázadokból nagyon kevesen nem fognak „barokk illuzionistának” minősülni! Viszont hogy Révay igenis törekedett a megbízhatóságra, azt mutatja, hogy ahol észrevette tévesztését, ott javította is: így könyve második kiadásában a Szent István-i (ősrinthe persze megkérdőjelezhetetlen) koronaadományozás pápáját korrigálta a korábbi, téves VII. Benedekből II. Szilveszterre.¹⁵

De ami fontosabb: adataink vannak arra, hogy könyve megírását igenis gondos kutatómunka előzte meg! „*A felhasznált történetírók serege, a francia, német és lengyel intézmények alapos ismerete, nem is szólva a klasszikus ókor eseményeiről, megsejteti velünk olvasmányai terjedelmét. Egy másbonnan beszerzett adatról tudósít Ergbelius Ferenc veszprémi püspök levele: Révay adatokat kért egyháza levéltárából a királyné koronázásáról és felkenéséről ... Az így összeszedett adatokon Révay – Hrabecius tanúsága szerint – minden nap dolgozott.*” – írja Bónis.¹⁶ Vagyis: nem érte be előzőleg felhalmozott humanista műveltségének ismereteivel (ezeket most nem is volt ideje újraolvasni, hiszen feszített tempóban dolgozott), hanem még folyamatosan új információkat gyűjtött. Felhasznált pl. okleveleket is.¹⁷ Elméletben is hangsúlyozta a történelem ismeretének fontosságát államférfiak számára.¹⁸ Mindez aligha azt bizonyítja, hogy könnyű szívvel cserélte fel a tényeket saját ideáival vagy illúzióival!

Hogy e korántsem igénytelen történetfelfogásba ugyanakkor belefért a *Donatio Constantini*nek, „*a középkor eme leghíresebb hamisításának*”¹⁹ elfogadása hitelesként,

.....
is jelezte, hogy Lipsius akkori legújabb nyugati kutatója, G. OESTREICH (Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates. *Historische Zeitschrift* 181 [1956]), aki először alkalmazta a németalföldi tudósra az „újsztóikus” meghatározást, nem tesz ilyen különbséget.

¹¹ MAKKAI LÁSZLÓ: Bevezetés. In *Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemtől*. Budapest, 1980. 7.

¹² Uo. 5.

¹³ Uo. 7.

¹⁴ BÓNIS 53-54.

¹⁵ Uo. 55.

¹⁶ Uo. 47-48.

¹⁷ Uo. 54.

¹⁸ WITTMAN 62.

¹⁹ DEÉR JÓZSEF: *A magyarok Szent Koronája*. Budapest–Máriabesenyő-Gödöllő, 2005. (eredetileg: *Die Heilige Krone Ungarns*. Wien, 1966. ford.: ROMHÁNYI BEATRIX) 8.

„*mintha Lorenzo Valla és mások nem cáfolták volna már régen valódiságát*”?²⁰ Ezt Deér maga nem barokk, hanem éppen még középkorias beállítottsággal magyarázza²¹. (Ezt talán az is megerősítette, hogy evangélikus létére a bécsi jezsuiták nevelték²², s ennek megfelelően „...*inkább katolikus, mint protestáns képzeletvilág*” jellemezte.²³)

A megdöbbenő az, milyen gyorsan s mennyire fenntartás nélkül vette át a szakirodalom Bogyay kevésbé megalapozott indoklását. Marosi három évvel később már épp a korona történetének kérdésébe szakszerűtlenül, ám annál agresszívabban belebeszélő fizikusok és ötvösmesterek jellemzésére idézi azt, amit Bogyay Révayról írt, egyenlőségjelet téve így a jobb emlékezetre érdemes koronaőr s amazok közé.²⁴

Pedig Bogyay utóbb, úgy tetszik, felismerte, hogy a barokk eszmeiségre való hivatkozása kevésbé volt meggyőző. Ezt látszik tükrözni későbbi, 1991-es tanulmányának a Révay motivációjáról szóló passzusa: „*Az 1600-as évek humanista műveltségű társadalmi elitje az eszmei tartalmat tartotta a lényegesnek, nem pedig a látható, kézzel fogható, mondhatnánk hétköznapi valóságot. II. Rudolf császár kora ez...*”²⁵ Vagyis: miután maga is rádöbrent, hogy Révay valójában még humanista szellemű történetíró, az eddig tipikusan barokknak mondott illuzionizmust mint sajátságot szemrebbenés nélkül átvitte a humanizmusra, holott ez utóbbira Makkai megfogalmazása szerint kifejezetten *racionális* optimizmus volt jellemző.²⁶ (Arról nem is beszélve, hogy az említett művelődéstörténeti korszakok egyike sem írható le ennyire leegyszerűsítve, mintha egyetlen, ellentmondásmentes jelleg érvényesülhetett volna bármelyikükben is! II. Rudolf udvara kétségkívül nem a humanista szellemiség otthona volt már, de Kepler itteni kutatásainak eredményei talán mégsem azt példázzák, hogy akár itt is mindenki szükségképpen fontosabbnak kellett tartsa a fizikai valóságnál az ideákat!)

Ugyanakkor Bogyay ezen újabb publikációjában legalább példákat igyekszik felhozni álláspontja védelmében – még ha ezek kevésbé meggyőzőek is. Az egyik műfajában, témájában és keletkezési idejében vitathatatlanul közel áll Révay művéhez: Lackner Kristóf soproni polgármester (többek között képzett ötvös!) *Coronae Hungariae emblematica descriptio* c. könyvéről van szó, mely 1615-ben jelent meg. A szerző jelen volt II. Mátyás koronázásán, saját bevallása szerint viszonylag közel is állt, megfigyelhette a koronát, s úgymond, ugyanúgy meg is festette. „*És mi lett*

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² BÓNIS 7-8.

²³ Uo. 57.

²⁴ MAROSI ERNŐ: A magyar korona a jelenkori kutatásban és a populáris irodalomban. Megjegyzések a művészettörténettudomány jelenlegi helyzetéhez és megbecsüléséhez. *Művészettörténeti Értesítő* 35 (1986) 49-55., fől. 51.

²⁵ BOGYAY TAMÁS: Kritikai tallózás a szentkorona körül. in *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*. Budapest, 1991. 31-37., fől. 33.

²⁶ MAKKAI, II. sz. alatt i.m., 7.

az eredmény? Egy elképzelt korona...” – állapítja meg Bogyay diadalmasan.²⁷ Mintha el lehetne képzelni más ilyen keletkezési körülmények között! S bár Bogyay maga is hozzáteszi, hogy „*Révay Péter persze sokkal jobban ismerte a koronát...*”, de mivel prekoncepciója szerint ennek nem lehetett következménye a két mű forrásértéke közötti különbség, így ragaszkodnia kell ahhoz az elképzeléshez, hogy „...*de amikor írt róla, ő is hasonlóképp gondolkozott.*”²⁸

A másik felhozott példa egy festmény: II. Rudolf udvari festőjének, Hans von Aachennek műve, mely Győr 1598-as visszafoglalását ábrázolja. A korszak illuzionista, a valós tényeket semmibe vevő szellemiségét itt az bizonyítaná, hogy a történeti forrásokból ismert hadiesemények csak a háttérben látszanak, míg a kép előtérét allegorikus figurák töltik meg.²⁹ Ám mivel az allegorizálás valóban igen jellemző a barokk művészetre, így az, hogy a valós események egy része legalább a háttérben látható, engem kevésbé győz meg arról, hogy a korszak szellemisége eleve kizárja mindenféle realitás feldolgozását.³⁰ Arról nem beszélve, hogy egy festmény, egy műalkotás talán érthetően közelíti meg a valóságot más módszerekkel, mint egy történeti munka. Ilyen alapon a klasszikus ókor legnagyobb, legtekintélyesebb történetíróját, Thukydidést is megfoszthatnánk minden hitelétől, arra hivatkozva, hogy kortársai, Sophoklés, Euripidés, Pheidias isteneket szerepeltettek tragédiáikban, illetve szobraikon!

²⁷ Lackner könyvét és a benne látható illusztrációt BÓNIS (50.) éppen szembeállítja Révay munkájával: „*Ennek értéke persze nem azonos Révayéval: nem több humanista játéknál, amennyiben az ékkövek helyére önkényesen beillesztett emblémák ugyancsak önkényes magyarázatát adja. Jellemző, hogy Lackner, a tudós hajlamú soproni főbíró, Krisztus és az apostolok ábrázolásait „magyar nagyoknak” nézte ... Lacknertől eltérően Révay Péter a korona valóságáig ábrázolására törekedett.*” Sőt, a megfogalmazás élességét tekintve a Révay szavahihetőségét egyébként ugyancsak elvető HOLLER LÁSZLÓ (A magyar királyi koronát ábrázoló, 1620-1621. évi festményekről. *Művészettörténeti Értesítő* 49 [2000] 297-310. fől. 306.) is különbséget tesz Révay és Lackner között. Utóbbiról így nyilatkozik: „...*a korona szimbolikájában elmerülő szerző teljesen elszakadt a valóságtól.*”

²⁸ BOGYAY 1991. 33-34.

²⁹ Uo. 34., vö. GALAVICS GÉZA: *Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest, 1986. 13. sz. színes képmelléklet. Itt bárki meggyőződhet róla, hogy a háttér több valóságos jellegzetességet megőrzött a győri ostrom történetéből: hogy éjszaka, borús időben, váratlan rajtaütéssel foglalták el, hogy kapuját petárdával robbantották be, hogy Schwarzenberg lovasai és gyalogsága balról, Pálffy Miklós huszárai jobbról rohmoztak. (ld. GALAVICS 38.) A képen valóban jól kivehető a vastag, barnás felhő, mely csak középben, főt szakad fel (ott valóban a barokk stílusra jellemzően „megnyílik az ég”), jól kivehető a két oldalról nekilóduló kétféle sereg, hátul lent a petárdák világitják meg a várat – olyannyira felismerhetően, hogy a festő ama sorozatából, mely a tizenöt éves háború konkrét eseményeit idézi fel, sokáig ez volt az egyik ama két festmény közül, melyeknek témáját azonosítani lehetett. (GALAVICS 35.) A sorozat többi darabján (GALAVICS 10-19., 21. sz. színes képmellékletek) szintén találunk a valós korabeli történelemre utaló részleteket.

³⁰ Nem is csak engem. GALAVICS szerint Hans von Aachen e sorozatának „...*legtöbb képén a kompozíciónak mindig van egy, a történeti valósághoz kötődő rétege... Vagyis a háttérben ábrázolt valóságos, történeti eseményekhez egy... allegorikus jelenet kapcsolódik...*” (35. Az én kiemelésem.)

2. Bethlen Gábor és a Mária-kép

Nem látszanak meggyőzőbbeknek Bogyay azon érvei sem, melyekkel az állítólagos humanista avagy barokk szellemiségtől függetlenül hozakodik elő ugyanitt. Miért távolították volna el éppen a 17. század oly bigottan katolikus Habsburgjai a koronáról Szűz Máriát? – veti fel a kérdést³¹, figyelmen kívül hagyva, hogy ilyen cserére nem csupán a Habsburgoknak volt módjuk.

A példamutatóan kötelességtudó, ám akkor már halálos beteg Révay 1621. április 28-án kénytelen volt az addig mindenhová hűségesen elkísért koronát átadni Bethlen Gábornak Zólyomban, aki azt május 14-én saját kincstárában helyezte el, hogy csak június 11-én adja vissza Révaynak Ecseden.³² Vagyis: közel másfél hónapja volt rá, hogy kicseréltesse a Mária-képet, amelyet ő, aki a legkevésbé sem volt bigott, s kivált nem katolikus, aligha látott szívesen azon a koronán, mellyel önmagát remélte megkoronáztatni.

Természetesen ez a magyarázat is csupán hipotézis, noha nem az enyém, s eredetileg nem is a 2003-as tanulmányom több gondolatát sugalló Várlaki professzoré, hanem a mindkettőnknél jóval felkészültebb Püspöki Nagy Péteré³³. S mint hipotézisnek nyilván megvannak a gyenge pontjai. A leggyengébb természetesen az: miként rendelkezhetett Bethlen Gábor egy több mint fél évezreddel korábban készített, félköríves alakú, bizánci rekeszzománc-képpel, amely minden tekintetben azonos stílusú a koronán lévő, Kónstantinost ábrázoló portréval?

Nos, annyi biztos, hogy a nagy fejedelem szenvedélyesen gyűjtötte a drágaságokat, ékszereket; és noha az 1615-1627 közötti időszakból fennmaradt udvarának vásárlási számadása, ám Makkai László szerint ez távolról sem tartalmazott minden kiadást.³⁴ S ugyancsak Makkai hangsúlyozza: éppen Konstantinápoly hatása a szóban forgó udvar kultúrájára (nem kevésbé, mint Bécsé és Velencéé) nem csupán iparművészeti technikák átvételében, de konkrét tárgyak megjelenésében is érvényesült.³⁵

Így hát nem merném kizárni, hogy Bethlen valóban szert tehetett korábban, akár véletlenszerűen is a Dukas-portréra, sőt: meglehet, éppen ez adhatta neki az ötletet, hogy a Koronán látható, számára kellemetlen Mária-képet ki is lehet cserélni. Ám ha mégsem így történt volna, úgy arra kell gondolnunk: II. Oszman szultán még 1620 júniusában adta ki a magyar országgyűlésnek szóló fermánt, melyben a rendeket királyválasztásra szólítja fel³⁶ – aligha számolva más jelölttel, mint

³¹ BOGYAY 1991. 33.

³² SZILÁGYI 1875. 27.

³³ Ld. I. sz.j.!

³⁴ MAKKAI LÁSZLÓ: Bevezető (A Betlen Gábor udvarának fénye c. fejezethez). In *Bethlen Gábor emlékezete*. Budapest, 1980. 199-207. fől. 206.

³⁵ Uo. 200.

³⁶ SZILÁGYI 1875. 20.

Bethlennel. Augusztus 25-én meg is történt Bethlen királlyá választása³⁷. Még ez utóbbi időponttól számítva is kereken nyolc hónap állt a fejedelem rendelkezésére, mielőtt Révay kénytelen lett volna átadni neki a koronát, hogy Konstantinápolyval való közismerten jó kapcsolatát felhasználva kerestessen ott (ha máshol nem, a szultáni kincstárban?) egy megfelelő zománcképet, amelyre kicserélheti Mária alakját. (Akiről, ha a korona addig még nem került is a szeme elé, éppen Révay könyvéből lehetett tudomása).

3. Izabella királyné és a korona keresztje

Még nehezebben tarthatónak mutatkozik Bogyay másik ellenérve: eszerint a Dukas-képnek már 1551-ben mindenképpen rajta kellett lennie a koronán. Hagyján, hogy ezt az érvet azon két ötvös-„szakértő” egyikétől (Csomor Lajostól) meríti, akiknek merőben komolyan vehetetlen voltát egyébként ugyanezen tanulmányában igyekszik bizonyítani.³⁸ Ám nézzük: mi szól Csomor álláspontja mellett?

a. A kereszt hányódásai 1551-1610 között...

Vajay Szabolcs figyelt fel korábban egy addig mellőzött adatra: hogy mikor Izabella királyné 1551-ben átadta a Koronát I. Ferdinándnak, letörte volna róla a keresztet, mely később Báthori Zsigmond tulajdonába került. Vajay Szabolcs szóbeli közlését idézi Lovag Zsuzsa: „*Vajay Szabolcs, a kitűnő heraldista hívta fel a figyelmemet a korona történetének egy különös mozzanatára, amely eddig tökéletesen elkerülte mindenki figyelmét.*”³⁹

Valójában nem mindenkiét. Báthori Zsigmond híres, nagy értékű keresztjéről, amely II. Jánostól (János Zsigmondtól) szállt volna rá, bőven esik szó a vonatkozó erdélyi forrásokban.⁴⁰ Hogy e kereszt (szemben e források kalandos magyarázataival) valójában a Szent Koronáról származott, azt Tommaso Roncaroli, a piacenzai páрмаi herceg prágai követe tanúsítja, aki 1610. április 26-án levélben így számol be megbízójának abból az alkalomból, hogy Báthori Zsigmond (gyóntatója rábeszélésére) II. Rudolfnak ajándékozta e kegytárgyat: „... *egy lilium, vagy hasonló, amely a magyar korona egy darabja és díszje volt... A koronának ezt a kis darabját csodával határos módon mentette meg Magyarország utolsó királyának a fia, amikor a szerencsétlen fiúcskát trónjától megfosztották.*”⁴¹

³⁷ Uo.

³⁸ BOGYAY 1991. 32-33.

³⁹ KOVÁCS ÉVA-LOVAG ZSUZSA: *A magyar koronázási jelvények*. Budapest, 1980. 81-82.

⁴⁰ SZILÁGYI SÁNDOR: János Zsigmond aranykeresztje. *Archaeologiai Értesítő* 13. (1879) 385-392. fől. 385-387.

⁴¹ (...*un giglio, o cosa tale, che era un pezzo e tornamento della corona di Ungaria... Questa particella della corona*

A piacenzai követtel egybehangzóan számol be Stanislaus Orichovius (Stanislaw Orzechowski), a 16. századi lengyel humanista történétíró: „...*amiról, úgy gondoltuk, nem mellőzhetjük azt az emlékezetes dolgot, hogy mikor a megállapodás szerint, mint fentebb említettük, János Baptista királyságának koronáját Ferdinánd hadserege a királynétől átadta Kassa elöljárójának, az elgurult, és a kereszt a korona tetejéről – minden beavatlatlan számára bizonytalan, milyen okból – leesett, és hogy akik keresték, meg ne lellessék, eltitkoltatott. Így aztán a koronát Ferdinánd kereszt nélkül kapta meg...*”⁴²

A lengyel és az olasz forrás nyomán valójában Veress⁴³ állapította meg elsőként a modern történészek közül, hogy a lilios keresztet Izabella törte le 1551-ben, mikor át kellett adnia a Koronát I. Ferdinándnak.

Álláspontjával Bagyary Simon szállt vitába, akinek érveit azonban most Holler⁴⁴ is „bagyarságoknak” minősíti (noha ő szintén kétségbe vonja, hogy az 1551-ben a koronáról letört elem a tetőkereszt lett volna).

Egyébként nem mind azok. Nevetséges naivitás persze ragaszkodása ahhoz, hogy a koronán jelenleg látható kereszt mindenképpen az eredeti, ha tehát letörték, mikor került volna vissza⁴⁵; s különben is, e mostani koronakeresztre semmiképpen nem illik Szamosközy leírása János Zsigmondéról.⁴⁶ (Igaz, ma már Veress⁴⁷ válasza sem áll meg, aki a keresztpántok metszésében álló Jézus-kép barbár átfúrását is az új kereszt felszerelésével hozza kapcsolatba.)

Hasonlóan komoly ötlet egy 17. századi czenstochowai falfestményre hivatkozni, amelyen György barát párnán nyújtja át a koronát a császári biztosoknak, rajta a kereszttel – kivált, miután maga idézi⁴⁸ Ipolyi⁴⁹ beszámolóját, hogy a koronát igenis

.....
quasi miracolosamente fu salvato da figlio dell' ultimo Re de Ungaria, quando a questo povero puttino fu levato il regno. Ford.: CSUVÁR ERZSÉBET.) A levél eredetije a nápolyi állami levéltárban volt az előző századfordulón, *Carte Farnesiane* fasc. 129. Innen idézi VERESS ENDRE (*Izabella királyné [1519-1559]*) Budapest, 1901. [*Magyar Történelmi Életrajzok*] 333. 2. j.)

⁴² ORICHOVII, STANISLAI *Annales* ... Dobromili, 1611. V. p. 134-135. (...*de quo illud dignum memoria praetermittendum non existimavimus, cum enim ex pacto, ut ante dictum est, Regina Diadema Regni Ioanni Baptistae Ferdinandi exercitus Praefecto Cassoviae traderet, illudque evolveret, crux ex diadematis fastigio incertum quo casu imprudentibus omnibus delabatur, ac ne ab inquiringibus inveniri posset supprimitur. Itaque ad Ferdinandum Diadema cruce mancum aufertur...* Ford. CSABA GYÖRGY GÁBOR.)

⁴³ VERESS 1901. 332-333. Meghökentő jelenség, hogy a szakmabeli történészek, művészettörténészek (VAJAY, LOVAG ZSUZSA, BOGYAY avagy a BENDA-FÜGEDI kettős [133.], akik a kereszt letöréséről szóló információt minden külön hivatkozás vagy indoklás nélkül „...néhány adat téves értelmezése folytán ... életre kelt” „*legendá*”-nak minősítik; nem is említve PAP GÁBORT) nem tartották fontosnak, hogy akár VERESSRE, akár az általa citált forrásokra hivatkozzanak. Ezt HOLLER (2000. 307) előtt csak a lekezelt ötvös, BRADÁK KÁROLY (A magyar korona hátsó ormának problematikája. In *Zománc* 1987-1988. Kecskemét, 1989. 4-28. fől. 9). tette meg.

⁴⁴ HOLLER 2000. 307.

⁴⁵ BAGYARY SIMON: János Zsigmond aranykeresztje azonos volt-e a szent korona keresztjével? *Századok* 43. (1909) 53-57., fől. 55.

⁴⁶ Uo. 56.

⁴⁷ VERESS ENDRE: Szent koronánk keresztje kérdéséhez. *Századok* 43. (1909) 143-146., fől. 144.

⁴⁸ BAGYARY UO.

⁴⁹ IPOLYI ARNOLD: *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása.* Budapest, 1886. 105.

erősen megvasalt szekrényben adták át e biztosoknak, s szállították Pozsonyba. Ezért legkevésbé sem meggyőző az a véleménye sem, miszerint valószínűtlen, hogy a biztosok meg ne nézték volna átvételkor a koronát⁵⁰ (Veress⁵¹ válaszul leszögezi: átadási jegyzőkönyvről nem tudunk, Castaldo tábornok pedig, még ha megnézte volna is, nem tudhatta, hogyan kell kinéznie!)

Azt meg egyenesen lehetetlennek mondja Bagyary, hogy még ha Ferdinánd belenyugodott volna is a történetekbe, arról sehol ne történné említés, ha máshol nem, legalább az éppen őáltala kiállított okiratban – holott a valóságban Ferdinándnak aligha volt oka, hogy a saját, immár jóvátehetetlen kijátszását még nagydobra is verje, így növelve a presztízsveszteséget. (Inkább szép csöndben gondoskodott új keresztről.⁵²)

Végül már 1909-ben is megengedhetetlen elvi állásfoglalás azt kijelenteni: „...a XVI. században már oly gazdag a magyar történetirodalom, hogy a külfölddel összeköttetésben nem álló honi eseményekre vonatkozólag nem szorúlunk [sic!] idegen írókra...”⁵³ Nemcsak azért, mert a keresztrablás esete igenis „összeköttetésben” áll a külfölddel, amennyiben Izabella és a kis János Zsigmond Lengyelországba távoztak, s így a kortárs lengyel Orichoviusnak több információja lehetett a valóságos történetekről, mint bárkinek idehaza; hanem elviekben is.

Míndezekkel szemben Bagyary joggal mutat rá arra: Roncaroli beszámolójának megbízhatósága vitatható⁵⁴. Veress válaszára, aki szerint Roncaroli közvetlenül magától Báthori Zsigmondtól és gyóntatójától szerezte értesüléseit⁵⁵, ismét joggal feleli: a Roncaroliból Veress által idézett részletben erre semmi sem utal! Mi bizonyítja tehát?⁵⁶ De még ha feltételeznénk is: ha Báthori Zsigmond tudott erről, Szamosközy miért nem?⁵⁷ Ráadásul rámutat: Roncaroli csak liliomszerű ékszerről beszél, nem említi, hogy az kereszt; a lengyel források meg csak keresztről, nem említve semmi liliomszerűt! Mi bizonyítja, hogy ugyanarról tesznek említést?⁵⁸

Úgy gondolom azonban, Veressnek még ez utóbbi, korántsem „*bagyar*” érveket is sikerül elhárítania, mondván: a kereszt letörését a lengyel szerzők igazolják, más csonkítás nyomáról viszont nem tud a koronán, ezért feltételezi, hogy a Roncarolinál emlegetett ékszer azonos a kereszttel.⁵⁹

Egyébként ha Roncaroli valóban csak „*ballott valamit harangozni*” arról, hogy a Rudolfnak ajándékozott ékszert egykor János Zsigmond szerezte meg magának

⁵⁰ BAGYARY UO. 56.

⁵¹ VERESS 1909. 144.

⁵² Ld. 71. j.!

⁵³ BAGYARY UO. 55.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ VERESS 1909. 143.

⁵⁶ BAGYARY SIMON: Megjegyzések János Zsigmond aranykeresztje és Szamosközy életrajza körül [sic!]. *Századok* 43 (1909) 313-320., fől. 314.

⁵⁷ Uo. 315.

⁵⁸ Uo. 314.

⁵⁹ VERESS 1909. 145.

a Szent Koronáról, amint azt Bagyary feltételezi, az megint csak azt bizonyítaná: Prágában tudtak a korona megcsonkításáról a 17. század elején! S így ez a lengyel szerzőt igazolná abban az esetben is, ha a Báthori Zsigmond által most a császárnak felajánlott értéktárgy valójában nem lett volna e kereszttel azonos.

b. ...és napjainkban

E keresztről állítja Csomor és három társa, hogy nem a keresztpántok metszésén, az egész korona csúcsán állt, mint azt Vajay vélte, hanem a Dukas-kép fölött. Ennek bizonyítéka lenne, hogy a mondott kép foglalatán álló gyöngy eltört, tartóhuzala is silányabb ötvözesű aranyból van, mint a többi, továbbá a foglalat gyöngydrótja, lemeze, hátlapja s maga a Dukas-portré is erősen sérült, s az ismételt forrasztások – mindez az említett kereszt letörésének, a mondott gyönggyel való pótlásának lenne a következménye. Ebből pedig következne, hogy Michaél Dukas ábrázolásának 1551-ben már a mai helyén kellett lennie.⁶⁰

Magam nem vagyok az ötvösmesterség történetének szakértője, laikus fejjel viszont nehezen tudom megmagyarázni magamnak: mindezen sérülések (beleértve a gyöngy eltörését, tartóhuzalának kényszerű cseréjét) miért ne származhatnának egyszerűen abból, hogy a mondott helyen szerepelt eredeti képet valamikor mindenképpen levették onnan⁶¹, s a lényegesen nagyobb méretű Michaél Dukast a helyére erőltették-szegecselték? (Ami magának a Dukas-képnek tetején látható roncsolódást illeti, ez, mint Péri József felhívta rá a figyelmet, a Ferenc József megkoronázása előtti barbár-dilettáns forrasztási eljárás nyomát mutató cinfolt.⁶²) Miért kell ehelyett egy keresztet ideképezni, amelyet valóban jóval indokoltabb lenne a mai kereszt helyén, a korona csúcsán keresni? Már csak azért is, mert Ori-chovius beszámolója, amelyre az 1551-es koncepció leginkább épül, hangsúlyozza, hogy a kereszt a korona tetejéről (*ex diadematis fastigio*) „esett le”!⁶³ (Egyébként János Zsigmond aranykeresztje, mely e letört kereszttel alighanem azonos, Bagyary számításai szerint igen súlyos lehetett: 2 márka és 3 pesitum⁶⁴, vagyis több mint fél kiló! Megbírt volna ezt a hátsó pártalemez?!)

Miért kell? A válasz könnyen megadható. A kötetben, ahol Csomornak és társainak idézett tanulmánya megjelent, megelőzi azt egy rövid kutatástörténeti

⁶⁰ CSOMOR LAJOS–LANTOS BÉLA–LUDVIGH REZSŐ–POÓR MAGDOLNA: A magyar korona aranyműves vizsgálatának eredményei. In *Zománc*, 1975-1985. Kecskemét, 1985. 40., 93-130. fől. 105-106.

⁶¹ Ld. HOLLER LÁSZLÓ: A magyar korona néhány alapkérdéséről. *Századok* 130. (1996) 907-962. fől. 912.

⁶² PÉRI JÓZSEF: Időszaki jelentés a Szent Korona ötvösvizsgálatáról I. *Magyar Iparművészet* 2. (1994) 2-6. fől. 5.

⁶³ Ld. 42. j.! A *fastigium*ra ld. FINÁLY HENRIK: *A latin nyelv szótára*. Budapest, 1884. (repr. 2002); ALBERT BLAISE: *Lexicon Latinitatis Medii Aevi*. Turnholt, 1975.

⁶⁴ BAGYARY 45. sz. alatt i.m. 53.

áttekintés, melyet „A szerk.”, vagyis a könyv felelős szerkesztője, Pap Gábor művészettörténész látott el aláírásával. Ebben igen sajátos technikával (saját szóbeli közlésére hivatkozva!) állítja, hogy az ötlet valójában tőle származott: ő hívta fel rá Csomorék figyelmét 1981-től két évig tartó munkakapcsolatuk során.⁶⁵ S amazok valóban nem is mulasztják el a konklúzió levonásakor kötelességtudóan jelezni: „Pap Gábor művészettörténész útmutatása nyomán” gondolják úgy, hogy az 1551-ben letört keresztnek itt, a mai törött gyöngy helyén kellett állnia.⁶⁶

Pap Gábornak a koronával összefüggő munkásságát aligha szükséges minősítenem – megtette már sokkal nagyobb kompetenciával Lovag Zsuzsa.⁶⁷ (Magam legfeljebb azokra az időközben megjelent, s már nem a koronához kapcsolódó publikációira utalhatok, melyek komolyan vehetősége szintén erőteljesen megkérdőjelezhető.⁶⁸) Ám az általános jellemzés, melyet Lovag Zsuzsa adott róla, mely szerint „...a »funkcionális szempontú Korona-vizsgálatok« látszólag sokoldalú megközelítése egyetlen ősmozgatóra vezethető vissza...”⁶⁹, a most vizsgált konkrét esetben is tökéletesen igazolódik. Pap felvet egy hipotézist, melyet ő maga semmivel nem támaszt alá, csupán mellékesen, egy szerkesztői bevezetőben utal rá, hogy az ő szellemi tulajdona – a bizonyítást ötvösmesterekre bízva, akik tehát már egy preconcepcióhoz keresnek támpontokat a koronán, s találnak is (olyanokat, amilyeneket)⁶⁹.

Erre hivatkozva támadni Révay szavahihetőségét aligha volt megfontolt lépés Bogyay részéről. S meglep, hogy ilyen színvonalú bizonyítást fogad el a máskülönben oly kritikus Holler László is, aki szerint a letört elem szintén a Dukas-kép felett állt, de nem kereszt volt, hanem (a *giglio=liliom* szóból következő) valamiféle, a csüngők végén láthatókhöz hasonló ékítmény.⁷⁰ Ugyan miért tettek volna a korona készítői éppen a hátsó pártaképre ilyet; s ha tettek, az elülső képen látható Jézus miért nem kapott? Arról nem is beszélve, hogy Péri (anélkül, hogy tudna, vagy legalább is szót ejtene az 1551-es eseményekről), leszögezi: „A kereszt egyébként semmiképp nem lehetett a ma is látható, mert ennek készítési módja a többi résztől teljesen idegen. A más szemléleten, mesterségbeli tudáson alapuló megoldások a 16. századra datálják.”⁷¹

Vagyis: a Veress által feltárt információk és maga a kereszt mint iparművészet-történeti forrás egymást kiegészítve igazolják: a 16. században a korona tetején, a

⁶⁵ PAP GÁBOR (mint szerk.): Előzmények. In *Zománc, 1975-1985*. Kecskemét, 1985. 37-40., fől. 38.

⁶⁶ CSOMOR-LANTOS-LUDVIGH-POÓR 124-125.

⁶⁷ LOVAG ZSUZSA: A koronakutatás vadhajásai. *Művészettörténeti Értesítő* 35. (1986) 35-48., fől. 38., 44., 46.

⁶⁸ Bevezető. In ILLIG, HERBERT: *Kitalált középkor: a történelem legnagyobb időbamisítása*. Budapest, 2002.; *Jött éve csodáknak: a magyar csillagmitoszi hagyomány élő Attilája*. Budapest, 1993. (Szörényi Levente *Attilla, Isten kardja* c. rockoperájának bemutatója alkalmából)

⁶⁹ A kérdést paradoxsá teszi, hogy PAP és hívei Révay szavahihetőségét nem is akarták kétségbe vonni, s így bonyolult és nehezen hihető magyarázkodásra kényszerülnek: hogy tudhatott Révay a korábban valóban a koronán található, de az ő koronaóri tevékenységének kezdetekor több mint fél évszázada onnan állítólag levett Mária-képről. (CSOMOR-LANTOS-LUDVIGH-POÓR 127-128.)

⁷⁰ HOLLER 2000. 307.

⁷¹ PÉRI 6.

kereszt helyén történt csere, s nem a hátsó pártakép felett (ahová egyébként is kevéssé lett volna logikus a keresztet elhelyezni). Így viszont elesik az az érv, hogy Dukasnak 1551-ben már rajta kellett lennie a koronán.

4. Koronaleírás – emlékezetből

Bogyay újabb érvei tehát mind könnyűnek mutatkoznak; maradnak azok, az eredetiek, melyeket már 1983-ban felsorakoztatott elutasító álláspontja igazolásául. „A Pantokrator a korona elülső oldalán Révaynál az Üdvözítő az almával, t.i. a Glóbuszszal kezében, Michaél Dukas császár a hátoldalon viszont az Istenanya.”⁷²

Mivel jelenleg éppen az Istenanya otléte vagy ott nem léte képezi vita tárgyát, így ezt bizonyítéknak ne fogadjuk el! Marad tehát az a kérdés, hogy mit tart a kezében Jézus a Korona előoldalán. Révay ugyanis kétségkívül almát tulajdonít neki⁷³, holott a mondott képen a Pantokrator vitathatatlanul könyvet emel baljában. E tévedést mint Révay „pontatlanságának” bizonyítékát hozza fel Holler is 2000-ben.⁷⁴

Holler ugyanezen tanulmányában további érveket is felsorakoztat Révay ellen. Egyrészt őt teszi felelőssé a Wolfgang Kilian-féle kép pontatlanságáért⁷⁵, melyre már Bogyay is (fentebb láthattuk) utalt. Csakhogy Bogyay legalább annyit megenged, hogy Kilian az írott szöveg (vagy esetleg, mivel a metszet a könyvben leírottaktól is elüt, Révaynak az előbbbitől eltérő szóbeli közlése) alapján dolgozott⁷⁶. (S ez feleslegessé is tenné a kérdés további vizsgálatát. Aki próbált már illusztrációt készíteni pusztán beszámoló alapján olyan objektumról, melyet maga soha nem láthatott, az tudhatja, mennyire méltányos Kiliantól hitelességet várni!) Holler viszont egyenesen azt állítja, hogy Révay saját kezűleg rajzolta elő a korona (hiteltelen) ábrázolását a rézmetsző számára!

Itt Buzási Enikő ötletére hivatkozik, aki egy 1625-ben, III. Ferdinánd magyar királlyá koronázásán, az ifjú királyt díszmagyar öltözékben megörökítő portré korona-ábrázolását veti össze a Kilian-képpel: mennyivel hitelesebb!⁷⁷ S a különbség magyarázataként – bevallottan Bogyay ugyanott megjelent tanulmányának hatására! – fel sem merül benne, hogy míg Justus Sustermans említett festménye

⁷² BOGYAY 1983. 66. („Der Pantokrator an der Frontseite der Krone ist nach Révay der Heiland mit der Apfel, d.b. dem Globus in der Hand, der Kaiser Michael Dukas an der Rückseite aber die Gottesmutter.”)

⁷³ „...in ipsa vero circumferentia fronte recta, imago Salvatoris nostris Pomum tenentis...” (REVVA, PETRI DE, COMITIS COMITATIS DE TÚRO CZ: *De sacrae coronae Regni Hungariae ... Brevis commentarius*. Augustae Vindelicorum, 1613. 75. A szerző kiemelése)

⁷⁴ HOLLER 2000. 304.

⁷⁵ Uo. 303. E képről BÓNIS (50.) sem nyilatkozik hízelgően: „...ez nem kiemelkedő alkotás, sokban eltér az eredetitől...”

⁷⁶ BOGYAY 1991. 33.

⁷⁷ BUZÁSI ENIKŐ: III. Ferdinánd mint magyar király (Justus Sustermans ismeretlen műve az egykori Leganés gyűjteményből). *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve*. Budapest, 1991. 149-157. fől. 152.

modell után készült⁷⁸, addig Kilian metszete szóbeli vagy írott, de beszámoló alapján. Ehelyett abból, hogy a metszet bal sarkában a *D(ominus) P(etrus) Rew(ay) C(omes) T(hurocziansis)* monogram olvasható, arra következtet, hogy csakis maga Révay (a gróf, a koronaőr, a turóci főispán!) lehet az előkép szerzője⁷⁹. Holott a szerzői monogram itt logikusan nem a képre vonatkozik – ez mégiscsak túlzott megtiszteltetés lett volna a rézmetsző mester számára! –, hanem a könyvre, melyet a metszet illusztrációként bevezet, s mely így a *gondolati sugalmazást* biztosította Kilian számára.

Másrészt Holler hivatkozik arra, hogy Révay a Korona zománcképei kapcsán „*kereszttyén királyok, császárok, vértanúk szentséges sorá*”-t említi⁸⁰, márpedig ha Michail Dukas ekkor még nem szerepelt volna e képek között, akkor csak egyetlen császár lehetett volna ott: Kónstantinos. Sőt, ő sem, mivel Holler meggyőződése, hogy a két császárkép együtt kellett felkerülnön a koronára⁸¹.

Ezeket az érveket egy esztendővel később átvette a Révayról korábban oly lelkesen nyilatkozó Bertényi is. Ő is a Dukas- és a Kónstantinos-kép összetartozása mellett kardoskodik, amit a két kép vörös színű feliratai igazolnának; mivel pedig Kónstantinost maga Révay is név szerint említi, szükségképpen Dukasnak is már a Koronán kellett volna lennie.⁸² Ami pedig a „*kereszttyén királyok, császárok*” sorát illeti, ez szerinte nem is arra bizonyíték, hogy a Dukas-kép már jelen volt, hanem Révay megbízhatatlanságára – hiszen királyból mindenképpen csak egy látható itt.⁸³ Ehhez járul, hogy Révay művének 1746-os, Schwandtner-féle kiadásában tizenkét apostolról esik szó, holott ma csak nyolcat látunk a *Corona Latinán*.⁸⁴

„...*baj van Révay szavahibetőségével...*” – vonja hát le a következtetést Bertényi⁸⁵, majd tanulmánya lezárultakor részletesebben: „*Révayról tehát összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy amennyire lelkiismeretesen látta el a rábízott koronázási jelvények őrzését, annyira nagyvonalúan, a tényekkel mit sem törődve kezelte és írta le a koronán általa látottakat... Így munkája a Szent Korona történetének, XVII. századi formájának a vizsgálatához nem használható fel...*”⁸⁶

Mikor aztán az e mondatban foglalt nyilvánvaló ellentmondást indokolni kell, először Bertényi is az immár *topos*-számba menő „barokk felfogás”-ra hivatkozik

⁷⁸ Bár HOLLER (2000. 306.), aki ezen az ábrázoláson is hibákat fedez fel, úgy véli, hogy Sustermans is csak rövid, néhány gyors vázlat elkészítéséhez elegendő időre láthatta a koronát.

⁷⁹ BUZÁSI 155. (22. sz.j.)

⁸⁰ „...*deinde sacerrimus Apostolorum ordo, Regumque, ac Imperatorum Martyrumque Christianorum...*” REVVA, PETRI DE... 75. (A szerző kiemelése)

⁸¹ HOLLER LÁSZLÓ: *A magyar korona néhány alapkérdéséről II.* Budapest, 1998. 36.; uő 2000. 305., 307.

⁸² BERTÉNYI IVÁN: Révay Péter Magyarország Szent Koronájáról írt munkájának történeti forrásértéke. In *A történelem és a jog batárán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára.* Budapest, 2001. 19-28. fől. 22-23.

⁸³ Uo. 23.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo. 24.

⁸⁶ Uo. 27.

(immár nem is Bogyayra, csupán Marosira hivatkozva⁸⁷); ám mivel sokkalta komolyabb és lelkiismeretesebb tudós annál, hogy ennyivel beérje, más magyarázattal is előáll. Ezen újabb magyarázat tömörebb formában már Hollernél elhangzott egy esztendővel korábban: Révay emlékezetből írta le a koronát, s ezért szükségképpen pontatlanul.⁸⁸ Bertényi e gondolatot jóval részletesebben és meggyőzőbben fejti ki. Rámutat, hogy mikor 1608-ban Révayt beiktatták koronaóri tisztségébe, a Koronát (az ő kifejezett kívánságára) felmutatták, utána a többi koronázási jelvényvel együtt ládába helyezték, s hét (a nádor, három báró és három főpap tulajdonát képező) pecséttel lezárták. E pecsétet csupán bizottság jelenlétében lehetett felnyitni, természetesen csakis indokolt esetben – erre legközelebb 1613-ban, Anna királyné koronázásakor került sor, amikor Révay könyvének szövege már készen volt⁸⁹. A koronát tehát, mielőtt írt róla, ő maga is csak 1608-ban láthatta, rövid ideig.⁹⁰

Ez utóbbi érv valóban súlyosnak tűnik. Ám ha az ellenvetéseket egymás mellé tesszük, valójában éppen ez lesz az, ami Révay mellett felhozható.

Bertényi okfejtése kétségbevonhatatlan: Révay valóban csak rövid ideig tartotta kezében s vizsgálhatta meg a koronát. Ám még ez is sokkalta nagyobb lehetőséget jelentett egy érdembeli leírás elkészítésére, mint amilyennel például a koronázáskor „viszonylag közel álló” Lackner Kristóf rendelkezett. S hogy e rövid időt igyekezett mégis kihasználni, azt bizonyítja több, a koronára vonatkozó helyes megállapítása:⁹¹ így az, hogy az alsó kördiadémon görög betűs zománcképek vannak⁹², s hogy ezek egyike felirata szerint Kónstantinos nevű császárt ábrázol. Valószínűnek mondhatjuk, hogy minél több részletet igyekezett megjegyezni, s azután, amint alkalma nyílt rá, lejegyezni.

A kérdés tehát az: mennyire lehetett megbízható Révay memóriája rövid távon? Sejthetően, mint bármely átlagos emberé. Emlékezhetett, hogy a zománcképek között volt császár is, király is, vértanú is – hogy melyikből mennyi, talán eleve sem számolta meg, s ha mégis, utóbb elvethette a számot. Emlékezhetett, hogy Jézus az előoldalon tart valamit a kezében – ám hogy az alma volt-e vagy könyv, azt egy 44x47 mm-es képre utóbb visszagondolva szintén eltéveszthette, bár ez nem is szükségszerű.

Az alma-problémával kapcsolatban ugyanis Bradák Károly ötvösmesternek volt egy érdekes ötlete: eszerint Révay nem a Pantokratőr baljában látható könyvet cseréli fel a gyümölcscsel, hanem jobb kezébe látja bele azt, ahol valójában a

⁸⁷ Uo. 24.

⁸⁸ HOLLER 2000. 304., 306. (Utóbbi helyen szembeállítja Révay leírását, illetve Kilian képét a II. Mátyás 1609-es pénzén, valamint Lucas Kilian 1610-es, ugyancsak II. Mátyást ábrázoló rézmetszetén látható, hiteles korona-ábrázolásokkal. A magyarázatot itt maga adja meg: amazok modell után készültek, Révay emlékezetből dolgozott.)

⁸⁹ BÓNIS 47.

⁹⁰ BERTÉNYI 2001. 24-25.

⁹¹ BÓNIS 50.

⁹² „...ut videre licet, literis Graecis...” REVVA, PETRI DE... 75. (A szerző kiemelése)

zománckép rekeszszalagjai rendeződnek köralakba.⁹³ E hipotézist Bogyay 1991-ben megvetően söpörte le az asztalról, mondván: a szóban forgó rekeszszalag-kör legfeljebb mogyoróra emlékeztethette volna Révayt.⁹⁴ S ebben igaza is lenne – ha úgy képzelnénk, hogy Révaynak módja lehetett beszámolójának írása közben folyamatosan tanulmányozni a képet. Mivel azonban erre, mint Bertényi rámutatott, nem volt lehetősége, semmi okunk kizárni, hogy emlékeiben a zavaró, köralakú elem nagyobbban mutatkozott a valóságosnál – ilyen tréfákat a memória gyakran űz az emberrel.

De hogy ugyancsak az emlékezete csalta volna meg, mikor Michaél Dukas helyén a Szűzanyát említette? „*Bogyay egyébként megalapozatlanul kételkedik Révay szemértékének hitelességében is. Egy gombostűfej nagyságú alma jelenlétét vagy jelen nem létét, illetve almavoltát vagy a zománczósi eljárásból adódó mellékjelvöltát pontosan azonosítani az adott mérethatárok között – ez a teljesítmény nyilvánvalóan nem vethető össze azzal a másikkal, amelynek során egy feltűnő azonosítási jegyekkel ellátott Madonna-alakot egy bajuszos-szakállas, hatalmi jelvényekkel felszerelt császárfigurával »tévesztünk össze«. Az előbbi esetben elképzelhető, hogy tévedett koronaőrünk, a második esetben a tévedés lehetősége kizárt.*”⁹⁵

Ami végül az 1746-os kiadás tizenkét apostolát illeti, ezért Révay nem tehető felelőssé. E változatot (több mint százhusz esztendővel a szerző halála után) Bél Mátyás szerkesztette, aki az alapkiadáson túl (saját bevállása szerint) felhasználta Révay kézzel írott jegyzeteit, melyeket Czemenka András turóci nemes másolt le.⁹⁶ Kézzel írott (sejthetően vázlatos, rövidítésekkel teljes) jegyzetek lemásolása, majd egy szöveg javításának alapjaként való felhasználása magában hordja a szöveggromlás veszélyét.⁹⁷

⁹³ BRADÁK 12. (Ennek az elképzelésnek nem mond ellene, hogy W. Kilian a Megváltó baljába rajzolja az almát: ő Révay elbeszélése alapján dolgozott, márpedig Révay, láttuk, nem említi meg, melyik kezében lenne Jézusnak az alma.)

⁹⁴ BOGYAY 1991. 33.

⁹⁵ BRADÁK 13. (Mikor tervezgettem e dolgozatot, e gondolatmenetet a magam megfogalmazásában szándékoztam papírra vetni. Időközben azonban tapasztalnom kellett, hogy BRADÁK KÁROLY a nyolcvanas évek végén már mindezt leírta. Igaz, ő maga is a PAP GÁBOR köréhez tartozó ötvösmesterek egyike [így például amannak nyersfordításában idézi az Izabella királyné kereszt-letöréséről szóló forrásokat – uo. 9.], s ez nem emeli kellően munkájának hitelét. Nyilván ezért is kezeli le BOGYAY [1991. 32-33., 36.] olyannyira, hogy még a nevét is következetesen hibás alakban [*Brabák*] citálja. Ám mivel idézett gondolataiban a [tőle függetlenül megfogalmazott] magaméira ismertem, nem lett volna korrekt ellepleznem: ő hamarabb jutott mindezekre.)

⁹⁶ BÓNIS 51.

⁹⁷ E kérdésben természetesen úgy láthatnánk igazán tisztán, ha megvizsgálhatnánk a Révay-levéltárat, ahol a szóban forgó kézzel írott jegyzeteket Czemenka találta. A levéltár az 1870-es években Styáricska helységben még hozzáférhető volt az akkori tulajdonos, Révay Simon előzékenységből: így kutathatta SZILÁGYI is (1875. 4.) Kérdés, jelenleg megvan-e még, milyen állapotban, s kutatható-e.

5. Technikai kérdések

Miután tehát majdnem végére értem a Révay hiteltelenségét állítólag alátámasztó érveknek, azt kell mondanom: részben egymást oltják ki, részben eleve könnyűnek találtnak.

Végére hagytam azonban a legsúlyosabbat. Papp László ugyanis azt állítja: a Dukas-képet még azt megelőzően kellett a *Corona Graecára* felszegecselni, hogy azt a *Latinával* összeforrasztották volna: máskülönben a szegecsek át kellett volna, hogy fúrják Tamás apostol képét, amely a hátsó pártalemez mögé szorult az egybeillesztésnél.⁹⁸ Ezt nem tudom cáfolni, hiszen nem értek az ötvöstechnikához.

Szerencsére Holler László e cáfolatot elvégezte helyettem. Mint 1998-ban kifejtette: a korona „javításakor” legelőször is elválasztották az alsó és a felső részt, s ezután került sor a (Holler szerint két) zománckép cseréjére, majd a *Graeca* és a *Latina* újbóli összeforrasztására; s csak ezután a Dukas-kép szegecselésére, melynek első kísérleténél igenis átfúrták a Tamás-portrét, csak a másodiknál nem.⁹⁹

6. Összegzés

Erre hivatkozva változatlanul úgy látom, hogy két, egymástól független forrás áll rendelkezésünkre: az egyik a 17. századi koronaőrnek valóban emlékezetből írott, így apróbb részeiben kritikával kezelendő, de a fontosabb sajátosságok tekintetében figyelembe veendő munkája; a másik maga a Dukas-kép a jelenlegi koronán, nyilvánvalóan túl nagy méretével, szegecselésével, roncsolt környezetével. Utóbbi egyértelműen mutatja, hogy e kép utólag került a koronára, nem kis erőszakkal. A másik arról számol be, hogy ugyanezen kép helyén a Szűzanya portróját látta. Vagyis: a két forrás kiegészíti, s így egyben igazolja is egymást. Nem hiperkritikus megközelítés-e ilyenkor amellet kardoskodni, hogy a képek cseréje csakis sokkal korábban történhetett, s Révay ott nem láthatott mást, mint Michaél Dukast (akit viszont nem látott)?

Abstract

In 1608 Count Péter Révay was elected guard of the Holy Crown of Hungary. In 1613 he published the first monograph about the Crown. Here he claims that he has seen an enamel portrait of Mary the Virgin on the backside of the Crown. No doubt, today you can see another

⁹⁸ PAPP LÁSZLÓ: Időszaki jelentés a Szent Korona ötvösvizsgálatáról II. *Magyar Iparművészet* 2 (1994) 6-9. fől. 9.

⁹⁹ HOLLER 1998. 44-46. (Hogy azokat az utólagos változtatásokat a *Corona Latinán*, melyeket HOLLER ugyanezen átalakításhoz köt, valóban egyidejűleg végezték-e, avagy korábban, kompetencia híján nem kívánom vizsgálni.)

enamel portrait there: it is about Michael Dukas the VIIth, Emperor of Byzantium. But this picture is too big for the place where it is fixed on by violence. So the portrait and Révay's information seem to be two different sources not only independent of each other, but making each other complete. Nevertheless, a lot of prominent scholars of Hungary (Tamás Bogya, Iván Bertényi and especially László Holler) have disputed Révay's authenticity since 1983. This paper tries to consider if they are right or not.

CSOMA ZSIGMOND

„...fzu^ekseges-is volt erre nézve ily ko^enyvet
valaha Magyar nyelvén írni,...”¹
(Az első erdélyi, magyar nyelvű kertészeti könyv
Nadányi János református lelkésztől 1669-ből)

A 16-17. században Erdély ugyan még a késő reneszánsz, az ún. „virágos reneszánsz” éveit élte, de mindezt a hagyomány tiszteletében és fogságában. A modern fejlődés ugyanis a kertészeti szakirodalom tekintetében is még pár évtizedig váratott magára. Nadányi kertészeti szakkönyvfordítása is ezt mutatja. Nadányi János (kőrös-nadányi, 1643–1707), református lelkész és tanár volt, 1643 körül Kőrös-Nadányban (Békés m.) született, és nagybátyja, Nadányi Miklós nógrádi főkapitány segítségével és támogatásával a leideni egyetemen tanult, és 1658-ban Utrechtben jogot hallgatott. Erdélybe visszaérkezve tanár lett, 1666-ban a nagyenyedi kollégiumban, zsidó nyelvet és logikát tanított. Tanítványai azonban nem voltak elégedettek vele durva bánásmódja és állítólagos hanyagsága miatt. Ideges természete tovább úzte, 1671-ben Nagyváradon lett tanár, majd 1703-ban Nagybajomba ment lelkésznek. Nagy szegénységben halt meg 1707-ben.²

¹ Nadányi János erdélyi református lelkész kevésbé ismert kertészeti szakkönyv fordításában fogalmazta meg ezt a gondolatot 1669-ben. Nadányi János 1669. Kerti dolgoknak le-iráfá. Négy könyvekben rendezten bé-foglaltatott: Mellyek ko^ezzu^el az elso^e A KERTEKNEK Gondvifelését, ékefitését, és fok rend-béli titkait mutattya elo^enkben: az harmadik kerti holmiknek orvos hafznait rendre írja ki: a negyedik a kerti holmiknek parajoknak, gyo^ekereknek, gyu^emo^elcso^eknek, fzo^elo^eknek, bornak és hufnak gyo^enyo^eru^eséges állapotban meg-tartáfoknak módgyát fejtegeti. Magyarár penig fordittattak és fok helyeken továbbra-is értelmeffeben magyaráztattak. Kolozsvár. Technikai okokból az „ö” és „ü” értelmű „o” és felette „e”, illetve „u” és felette „e” betű helyett „o^e” és „u^e” karaktert, ugyanúgy, mint a hosszú „s” helyett „f” betűt használok, jelezve az eredeti szöveg betűhasználatát.

² Főbb munkái:

1. *Disputatio* Juridica De Jure Belli. Quam annexis Favente Deo Ter Opt. Max. Sub Praesidio... Pauli Voet... in ill. Academia Rheno-Trajectensi... Publice eruditorum disquisitioni subijcit... Ad diem 30. Junii... Traj. ad Rhenum. MDCLVIII.

2. *Disputatio* Juridica De Justitia et Jure Nona. Quae est de Principum Constitutionibus. Quas... Sub Praesidio... Pauli Voet... Publice ventilandum proponit... Ad diem 8 Decembris... Ultrajecti. MDCLVIII.

3. *Disputatio* Juridica De Jure Pacis, Quam... Sub Praesidio... Alberti Russi... Publicae eruditorum disquisitioni subijcit... Die 17. Januarij... Lugduni Batavorum, 1660.

4. *Florus Hungaricus*. Sive Rerum Hungaricarum Ab ipso exordio ad Ignatium Leopoldum deductarum Compendium... Amstelodami, MDCLXIII. Ez a történeti munkája tette ismertté a nevét, ami angol fordításban is megjelent. A 17. századi magyar historiográfia külhoni vonulatát Inchofer Menyhért, Nadányi János és Otrokócsi Fóris Ferenc alkotta. Nyugat-Európában olyan törekvések fogalmazódtak meg ekkor, amelyek az eddig elszigetelt történetírást szervezzé és egyetemessé tették, a mai értelemben vett tudományos módszerek kidolgozásával. A kutatás tárgyában, mikéntjében gyökeres

Nadányi János magyar nyelvű kertészeti, kerti virágokkal foglalkozó könyvfordítása 1669-ben jelent meg. A reneszánsz időszakban született, kertészeti és orvosi kert témájú könyveket és szerzőt fordított magyarra. Ezt feladatul Bornemisza Anna fejedelemtől, I. Apafi Mihály, erdélyi fejedelem feleségétől kapta, akinek rokona is volt. Nyugat-európai diák korában nem érdeklődött a kertészet és a természettudományok iránt, elsősorban a történeti, valamint a teológiai munkák érdekelték. Mindezt be is vallotta a kertészeti könyve előszavában, hogy a németországi tartózkodása idején nem az volt a célja, hogy a kertészet tudományában elmerüljön. De a hivatkozott ókori szerzők és orvosdoktorok munkáiban megbízott, ők egyféle garanciát, mondhatnánk túlzott garanciát is jelentettek számára.³ Meg is fogalmazta és papírra is vetette, „...én-is merem mondani ku^olso^o ... kert ékeffé-gére s'holmi betegeskedések ellen való job ko^onyvet ennél Magyar Orf^ozágunkban Orvos Doctorok s'patikák nem igen vadnak:”, ezért is tartotta szükségesnek a könyv lefordítását és megjelentetését magyar nyelven. „...f^oz^okeges-is volt erre nézve ily ko^onyvet valaha Magyar nyelven írni,...” – mint ki is hangsúlyozta.⁴

A könyv fordítása során jött rá, hogy mennyi terminológiai hiány, nehézkesség adódott, illetve a tájékozatlansága milyen nagymértékben nehezíti a könyv magyarra fordítását. Meg is jegyezte tapasztalatai alapján: „...Mennyi munkával esetet pedig ez ko^onyvnek fordítáfa, ebben az Orf^ozágban igen kevés ember itilbeti-meg egyéb, hanem a ki meg-gondollya, az igen ko^oz-bef^ozédben ritkán forgot itlévő, s dictionáriomban-is fel nem találtatot f^ozoknak fokaságát, és az ki vagy egy, vagy két közepé táján valo levelét, s néhol néhol r^oythmufokkal-is a mint itt vagy máfut fordítani kezd.”⁵ Valóban sokat küszködhetett, hiszen 526 oldalas monumentális könyvének tartalomjegyzéke is imponáló téma és részletgazdagságról árulkodik. Az első könyv a (virágos)kert készítésével, hasznával, a vetemény előkészítésével, a (virágmag)vetés és az ápolás munkáival, eszközeivel, és igen részletesen a növényvédelem kérdéseivel foglalkozik mintegy 39 oldalon. A második könyvrésze, fordítása a kerti veteményekkel (úgy, mint a salátával, káposztával, petrezselyemmel, céklával, vad salátával, endíviával, a spárgával, a sóskával, a macskatövissel, a hagymákkal (pór-, fok- és vereshagymával), a kabakosokkal (tök, uborka, dinnye), a kerti articsókával foglalkozott.⁶ Természetesen a kerti virágokat is említette (rózsát, liliomot, violát, de a fűszernövényeket sem hagyta ki, így a köményt, a bazsalikomot, a zsályát, a levendulát, a majorannát, az ürmet a nem fűszerekként használt eper, szeder és a ribizli mellett.⁷

fordulat állt be: a humanisták politikatörténeti iránya helyébe ugyanis a szigorú forráskritikán alapuló egyháztörténet lépett. A reformáció nagy fegyverténye az eredeti kútfők programszerű felkutatása és alapos bírálata volt, mert így a skolasztikus tekintélytisztelést száműzték a tudomány eszköztárából.

5. *Kerti dolgoknak le-írása*. Négy könyvben rendszeren bé-foglaltatott... Colosvarot. 1669.

³ Nadányi János 1669. 4.

⁴ I.m. 5.

⁵ I.m. 5.

⁶ I.m. 42-90.

⁷ I.m. 90-119.

A harmadik könyvrészben a gyümölcsfákkal foglalkozott, az oltási módokat, az alma, a körte, a birsalma, a cseresznye, a Barack, a naspolya, a berkenye, a dió, a mandula, a pomogránát (gránátalma), sőt a citrom, a narancs, a fügefafa, az olajfa, valamint a bodza termesztését ismertette részletekbe menően.⁸ Érdekes, hogy a napraforgót, mint újvilági növényt is említette és leírta hasznát.⁹ Az oltásról szóló részben a könyv fordítója az eredeti reneszánsz szerzőt követve sok ókori mezőgazdasági szerző véleményét tolmácsolta. (Vergilius, Columella, Plinius, Palladius, Petrus Crescentius, Pontanus).¹⁰ Egy érdekességre is figyelhetnek a mai olvasói. Már a reneszánsz szerzőnek, Mizaldnak (Mizaldus) is feltűnt a 16. század második felében, majd pedig a fordító erdélyi lelkésznek is, hogy a gyümölcsfa oltások tekintetében az ókori szerzők sokszor egymásnak is ellentmondóan nyilatkoztak.

Nadányi könyvfordításában a 262. oldaltól, Mizald (Mizaldus) által feldolgozott Asklepios „Alexikepus”: Orvoskert – c. munkáját dolgozta be, a *Kerti dolgok leírásába*. Ebben a fejezet részben ismét és erőteljesen a növények orvosi hasznait említette, ugyanúgy, mint Mizald másik könyvéből, amely az utolsó fordítást jelzi az erdélyi lelkész könyvében „*A Kerti gyümölcsöknek, parajoknak, gyökereknek, fűszereknek...*” címmel. Ez a rész a szőlő-borleírást-fordítást mutatja részletesen a nagy könyvfordításában.¹¹

Nadányi János, aki körül számos botrányos jelenetnek lehettek szemtanúi erdélyi kortársai (a tanítási-oktatási módszerei és a tanárkollégáihoz való rossz emberi viszonya miatt, érdes modora révén), mentegetőzve kéri a fejedelemtől, hogy ne őt gyalázzák a könyvért, hanem fogadják ezt így el, amíg valaki jobbat nem ír. Valószínű a fordítás közben jött rá, hogy az a könyv, amin fordítóként dolgozott, nem a legújabb, legértékesebb, legmodernebb, legtanulságosabb. Bornemisza Annának ugyanis, a későbbi szakácskönyv fordítójának¹², a 16. századi Mizald kertészeti könyvek lefordíttatására meghatalmazást adó fejedelemtől, a könyvekre Gilanyi Gergely hívta fel a figyelmét. Gilanyi (Ghillányi, Gillanj) Erdélyben Teleki Mihály előtt a fejedelmi tized főárendátora volt, Apafi fejedelem sógora.¹³ A főárendátor feladata a fejedelemtől tizedszedés megszervezése és végrehajtása volt. A vagyonos főárendátor becses könyvtárral is rendelkezett, ismerhette Mizald könyvét, nem véletlen, hogy ezt alapműként javasolta a fejedelmi udvarban. Mindezek alapján vállalta az erdélyi fejedelem felesége a fordíttatás és a kiadás költségeit, megbízva Európát járt rokonát, Nadányi Jánost a könyv magyarra fordításával. A fordító, a

⁸ I.m. 119-196.

⁹ I.m. 12. és 373.

¹⁰ I.m. 196-223.

¹¹ I.m. 489-492, 495-526.

¹² Max Rumpolt 16. századi szakácskönyvét fordíttatta le Keszei Jánossal, amely szakácskönyv 1680-ban meg is jelent.

¹³ Ezt az azonosítást Tüdősné Simon Kingának köszönöm. Vö. még: KÁZMÉR Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára XIV-XVII. század*. Bp. 402., „...fölyyeb meg irtam Gillanj Gergely Fő Arendator.” SZABÓ T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. IV. Bukarest. 1984. Főárendátor címszó.

kertészkedéshez nem értő lelkész mentegetőzött ugyan, hogy hivatkozásokat nem használt, de „...*az Deák fűt-is belé írtam,*...”, mint említette, mert a fordítás nehézsége és a virágok nevei, a szaknyelvi „...*micsonda fűnek.*” említése, a neveiknek visszaadása, azonosítása így is sok feladatot rótt rá, és a jegyzeteléssel még terjedősebbé vált volna a fordítása. Kérte is a fejedelemtől, hogy oltalmazza könyvét az igaztalan támadásoktól, így a szerzőt-fordítót is védje meg.

A könyve előszavát 1669. január 29-én Nagynyedenen fejezte be, de Kolozsvárt jelent meg Nadányi könyvnyi vastagságú fordítása. Epés epilógusként külön oldalra szedelve írta a könyv elején: „*Nem minden olvasó, s' balgatonak tevezem, Nem minden olvasó, s' balló tevezik nekem.*” A kész fordítást az év május 5-én adhatta át a nyomdának négy hónapi fordítás után,¹⁴ azzal az óhajjal, hogy a könyve mielőbb megjelenhessen, illetve a diplomáciai kötélháncot járó Erdélyben, a fejedelemtől és az ország, mint írta: „...*ex baza továbbra-is meg-tarthafésék: s' gyarapodhafésék, és orfűágoftul csendef-ségben valo megmaradáft reménlhefsűnk.*”¹⁵

A fordítással ugyan négy hónap alatt készen volt Fogarasban, de a fordítás megkezdése elhúzódott, Bornemisza Anna ugyanis 1666-ban adta rá a megbízatást. Lehetséges, hogy Lippay János 1664-ben, majd 1667-ben megjelent *Posoni kert*-je, amit valószínűleg nem rögtön, hanem kis lemaradással vettek tudomásul Erdélyben, lassíthatta a Nadányi-féle kertészeti könyv megjelenését. A korábbi nyomdában ugyanis majd két évig állt a könyv kinyomtatása. A fordító erdélyi lelkész meg is fogalmazta, mintegy nyomatékot adva fordításának, hogy – ha esetleg Lippay kertész könyvét ismernék is – Erdélyben is legyen egy kiadvány, ami a szép és illatos virágokat termesztő gazdálkodási területtel, ággal foglalkozik: „...*adgya Isten hogy ily közőnséges jora valo könyvnek valóságos hafűnat-is a mi Orfűágunkban tapafűtalhaffuk. Noha ugyan vadnak itt nem kevés dolgok, a' mellyek magamnak-is nem igen teveznek, mint afféle Pápiftai babonához fűköt ember irt, fok helyeken afféle dolgokat, mellek nem természetzi dolgok lévén minden okofság kivu^l lenni lácűzanak...*”, mert a babonáságot a református lelkész fordító igyekezett kihagyni és a protestáns célszerűséget, ésszerűséget helyezte előtérbe.¹⁶ Természetesen neveket nem ír, de Mizald majd egy évszázaddal korábban írt könyvére és benne a sok ókori szerzőre gondolhatott, ugyanúgy, mint Lippay Jánosra, a jezsuita nagy konkurensre, kerti szakkönyvet megjelentetőre is. Bár Lippay könyvei (1664, 1667) – nyugodtan mondhatjuk – viszonylag kevés babonás, megmagyarázhatatlan természeti jelenséget említettek.

De ki volt a könyvek eredeti szerzője, akinek műveit az erdélyi fejedelmi udvarban ajánlották, aki nagyhatású kertészeti szakkönyveket írt, amit megjelenésük után száz évvel is érdemesnek láttak magyar fordításban kiadni? Antonius Mizaldus (vagy Anton Mizald, Anton Mizauld) a 16. század második felének sikeres és elismert francia szerzője volt, akinek több könyve jelent meg, a kor divatos témá-

¹⁴ Nadányi János i.m. 526.

¹⁵ I.m. 7.

¹⁶ I.m. 4.

jának számító orvosi kertek, a virágok, a gyógyfüvek, a kertészkedés és a szőlő-bor gyógyhatásairól.

Mizald (Mizauld) (1520–1578) francia orvos, botanikus és csillagjós „természetvizsgáló” kertészeti-(gyógy)növény könyvei Nadányi János fordításában 1669-ben Kolozsvárott jelent meg Veresegyházi Szentel Mihály műhelyében, aki 1668 körül állt az akkor már évek óta szünetelő Heltai-féle kolozsvári tipográfia élére.

A reneszánsz bőrkötésű kis könyvek, önállóan, majd pedig egybefűzve és egybekötve jelentek meg, a sikert jelentő ismételt kiadásokban. 1560-ban jelent meg Lutetiae-ben a *Secretorum Agri Enchiridion Primum, Hortorum ...*-című könyve, majd ugyanebben az évben a *De Hortensium Arborum Insitione Opusculum...*-című.¹⁷ 1574-ben jelent meg az orvosi könyvecskéje a termések, gyümölcsök, gyökerek, bogyók, szőlők, borok gyógyhatásáról, amit latinról németre fordított és Bázelen megjelentetett a bártfai Georg Henisch.¹⁸ Ez kisebb volt ugyan, mint az 1575-ben kiadott 125 oldalas könyvecske, amely már pl. a 43. oldalon kezdett a borok gyógyhatásával foglalkozni. Egy másik példányt összekötöttek az *Artztgarten. Von Kreutern...*-című évszám nélkülivel, míg, az *Artztbüchlin...*1577-es kiadású, kapcsos bőrkötésű és gerincű, reneszánsz nyomott mintájú, díszes kötetként látott napvilágot.¹⁹ 1574-ben Bázelen jelent meg a *Neuhundert Gedächtnuß würdige Geheimnuß und Wunderwerck. Von mancherley Kreutern /Metallen/ Thieren, Vögeln und anderern naturlichen Kunsten und Historien...*-című könyvecskéje, mindenféle természettudománnyal foglalkozva, amely 1582-ben újra kiadásra került.²⁰ 1575-ben, majd hamarosan 1577-ben is megjelent az „*Artztgarten. Von Kreutern so in den Gärten gemeinlich wachsen und wie man durch diefelbigen allerhand Kranckheiten und gebräuchen leichtlich, heilen sol*”²¹-című újabb könyve fordítása. Nem véletlen, hogy Erdélyben is, mint a kertészeti témájú könyvek szerzője, rögtön előtérbe került, amikor Bornemisza Anna, talán a kertészet fontosságát és jövedelemtermelő képességét felismerve, az erdélyi kertészeti szaktudás emelése érdekében éppen Mizald munkáinak lefordíttatására gondolhatott, bár valószínű ő nem, vagy alig ismerhette a könyveket.²² Ugyanis akkor láthatta volna, hogy a középkori ismeretanyagot konzerváló művekről van szó, amikkel egyféle modernebb és korszerűbb gazdálkodási célt nem lehet elérni.

A könyv fordítása érdekes részletekkel gyarapíthatta a mű olvasóját. Mizald ugyanis, néha-néha, alkalmilag kiszól, kikacsint az olvasóhoz, amit a könyv fordítója természetesen hűségesen le is fordított. Így pl. a gyümölcsök leírásánál, az

¹⁷ OSZK Ant. 5589 és Ant. 5589/2 raktári számon.

¹⁸ Artztbüchlin. Neume unnd wunderbare weiß begreiffed wie man allerhand frucht, / gärten kreuter / wurzel / beer und trauben artznen föll daß man diefelb zum purgieren moße brauchen. Auch ein fchoene weißt und Kunft mancherley wein zumachen / fämt einer erzehlung ettlicher geartzneten wein / fo für allerhand Kranckheiten nutzlich fein. OSZK RMK. III. 635.

¹⁹ OSZK RMK. III. 660.

²⁰ OSZK RMK. III. 637., 1582-es kiadása: OSZK RMK. III. 711 a.

²¹ OSZK RMK. III. 645., 1577-es kiadása: OSZK RMK. III. 660.

²² Vö: CsOMA Zsigmond, *Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben*. Szerk: Estók János. Bp. 2009. Magyar Mezőgazdasági Múzeum és az Agroinform Kiadó és Nyomda kiadása. 256. oldal.

egészségre gyakorolt hasznosságuknál, az ókori szerzők idézésénél is.²³ A könyv nyomdása ugyanis a nyomtató ívek teljes kihasználása miatt kérte Mizaldot, hogy hirtelenjében írjon még pár oldalt. Kapóra jött Mizaldnak, Johann Langius Rajnamenti orvos, a sajtok egészségre gyakorolt hatásáról írt elmélkedése, amit kommentárral elküldött a kiadónak. Az olvasónak pedig barátságos (tegező) viszonyban megmagyarázta, hogyan került most váratlanul a kerti-virágos könyv lapjaira a sajt, mint nem odaillő témaként a könyv lapjai közé.²⁴

Nadányi a könyvfordítás végén Mizald alapján a gyógyborokat is ismertette. Először a testet gyengén tisztító, alvás, méreg ellen ható borokat, majd a betegségek ellen ajánlottakat. Javasolt a szüretben ún. orvosbort készíttetni, majd a görög Florentinus borreceptjeit ismertette. (Rózsa és kaporbort, kapotnyak-, csombor-, kömény-, borostyán-, dió-, petrezselyem-, balhafűbort, ugyanúgy, mint ruta-, izsóp-, üröm-, kakukkfű-, méhfűbort. Catotól a borkészítést illetve a hasindításra, vizeletindításra, csípőcsont fájdalomra ellen, vérhas és májfájdalom, giliszta ellen, nehéz gyomorműködésre, emésztési nehézség ellen ajánlotta a gyógyító hatású borokat. Dioscoridestől a rózsás, az izsópos, méhfüves, ürmös, sebfüves, kapotnyakos, zsályás, gránátalmás, gyógyborokat említette. Villanovai Arnoldtól²⁵ pedig a fenti füves borokat, és magzatelhajtó, szülésre előkészítő, kőnemzés elleni borokat írta le a szél, a hurut, a nehéz lehelet elleni borként. De orcapirosító, arcráncatlanító, látásjavító borokat is ajánlott az orvosságok mustba való áztatása mellett.

Mizald bár bedolgozta és erőteljesen épített az ókori, nagynevű szerzők munkáira, mint igazi késő reneszánsz természetvizsgáló és szakkönyvíró, azért néha, ritkán kételyeket is megfogalmazott, és kiszólva az olvasónak a korábbi szerzőket enyhe kritikával illette. Forráskritikai érzékét csillantja fel egy pillanatra, amikor pl. Crescentius 12-13. századi megfigyeléseinel a gyümölcsoltásról hitetlenkedve azt írta: *„...Ezeket írja Crescentius Péter a' ki az Oltáfrul igen kereftűl koful, és zurzavar modon írt, a' mint az olvafo efzébe veheti. Melyben femmit el nem akartam változtatni, vagy befzédere vagy egézfden ki-mondott fzxavára nézve, noba fok helyeken illetlen és nevetségre méltó: mivel ez a dolog czifrázáfnek, hanem tanitáfnek okáért irattatik. Sok dolgok léfznek itt nyilván a' mellyek nem Davuft vagy Dáciai embert kívánnak, hanem Oedipuft vagy Go°ro°gorfzággit, mellyet tulajdonits a' meg-vefztegetett példámnak, melybucl ezer fzorul fzóra le-írtam.”*²⁶

Mind ezután a Mizaldot fordító és vele egyetértő Nadányi kisebb betűnagyságban, más betűtípussal szedelve, odaírta a saját epés megjegyzését, véleményét is, Mizald elmarasztaló sorai alá: *„A mi Magyar fordítását illeti igyekeztem bolond fzxavait helyeffen le-irni, de terminusit nébul még Antiprifcianus is alig értbette valna-meg, mely*

²³ Nadányi János 1669. 227-228, vagy 249.

²⁴ I.m. 249. *„...a' könyv-nyomtatónak el-küldöttem hogy hafznodra ki-adgya.”*

²⁵ Villanovanus, Arnoldus alkímista, 1235-ben Willanovában (Katalónia) született. Filozófiai és gyógyszerészeti tanulmányai után Párizsba menekült és aranycsinálóként működött. 1312-ben hajótörés következtében halt meg.

²⁶ I.m. 220-221.

*mia' ennekem hat annyi munkám volt véle mint akar mely részével e' Könyvnek a' hol igaz Deák főval élnek az Auctorok.*²⁷ Valószínű Nadányi is érezte, hogy Mizald kertészeti könyvei – és így összefűzve méginkább érezhette – vontatottak, nehezen olvashatók, netalán a kor igényének már nem is megfelelőek. Nem véletlen, hogy csak 75 darabot nyomtak ki a könyvből, ami nem csak a kiadás költségeivel magyarázható.

Nadányi a könyvfordításával ugyan hűen teljesítette Bornemisza Anna megbízását, de ekkorra már a korszerűtlen, a történelem kereke által továbbgördült Mizald-könyvek magyarul való megjelentetésével konzerválódott az ókori szerzők nem egy idejétmúlt véleménye, amelyeket így ismét és továbbra is beemelt a mindennapok világába. Persze a fordítás szövegűsége a gazdálkodáshoz, a (virág)kertészkedéshez nem értő, az után nem érdeklődő erdélyi református lelkészt kötötte a szöveghez, de akik kiválasztották a könyvet fordításra, kétségtelen jóindulattal és jóhiszeműséggel, sőt megrendelést is adtak, azok nem érzékelték, hogy a gazdálkodás megváltozott, és már a racionálisabb, életszerűbb könyvek, akár kalendáriumok, csíziók, vagy, mint pl. Lippay János magyar nyelvű kertészeti szakkönyve iránt nyílt meg az érdeklődés. Lippay könyve és Nadányi könyvfordítása ég és föld volt, össze sem egyeztethető, talán csak abban, hogy mindkettő a (virág)kertészet 17. századi magyarnyelvű szakirodalmát, választékát növelte. Lippay gyakorlatias, saját megfigyelésein, európai kitekintéssel rendelkező írást tett az asztalra, ami alapján virágot termesztetni, kertészkedni-termelni, gazdálkodni lehetett.

Erdélyben felismerték az ilyen jellegű szakkönyv hiányát, azonban egy idejétmúlt, az ókori gyökerekig visszanyúló, nem modern, nem racionális, nem gazdálkodásközpontú könyv fordításával próbálkoztak. Így ez a könyv inkább – úgy mondhatnánk - könyvkülönlegességgé vált, ugyanakkor Lippayét Erdélyben is használták a gyakorlati, kertészeti munkáknál a nemesi udvarházakban. Lippay kertészeti könyve, kritikusabb, frissebb, összehasonlítóbb és korszerűbb volt Nadányi János erdélyi kertészeti szakkönyvfordításával szemben.

Lippay saját tapasztalatai, a hazai gyakorlati ismeretek friss halmazát jelentette, így győzhette le a már korszerűtlen gazdálkodási ismereteket jelentő, az ókortól azokat összegyűjtő és a késő reneszánszkori Erdélyben még mindig példának ajánló szakíró-fordító református lelkész munkásságát.

²⁷ Uo.

Abstract

*The lack of Hungarian horticultural literature was sorely felt in the 17th-century Transylvania; therefore Princess Anna Bornemisza, wife of Prince Mihály Apafi of Transylvania, commissioned János Nadányi (1643–1707), teacher and pastor, to compose a useable translation on the basis of the relevant late Renaissance literature. Although Nadányi finished his work in about four months, it was published only in 1669; the author felt forced to apologize in advance, probably because he had noticed during the translation process that his sources were not quite up to date. Nadányi's compilation was based on the works of the renowned late-16th-century French physician and botanist Antoine Mizauld (1520–1578), entitled *Secretorum Agri Enchiridion Primum* and *De Hortensium Arborum Insitione Opusculum*, and several other tractates on the medicinal usage of wines and herbs. Although Mizauld's œuvre was well-known and interesting, it was hardly more than a typical Renaissance composition based mostly on antique authors, even if not without any critical sense. Viewed from Transylvania, these books may have seemed quite modern at the moment; yet a book on the same subject, that of János Lippay, published in the royal Hungary, was far more apt for practical use.*

*The translator had not been interested in the science of horticulture previously; he had to rely on the antique authorities. On top of that, he had to struggle with the insufficiency of the Hungarian botanical terminology, almost non-existent in those days. In the first part, he only adapted Mizauld's books, but in the next stage of the work, he had recourse also to Asklepios Alexikepus' *Medicinal Garden*, another similar work with a strong interest in the medicinal use of the herbage; while the last unit of Nadányi's book was based on Mizauld's other tome on viticulture. At the end of his book, Nadányi discussed the medicinal wines too.*

MŰHELY

IMREGH MÓNICA, FORD.

Marsilio Ficino: *Három könyv az életről* (részlet)*Az egészséges élet, avagy az írástudók egészségének védelme*

Marsilio Ficino bevezetése *Az életről* című könyvéhez, melyet a nagyszerű Lorenzo de' Medicinek, a haza oltalmazójának ajánl

A költők szerint Bacchus, a papok fejedelme¹ kétszer született meg. Talán arra céloztak ezzel, hogy az eljövendő papnak a beavatása alkalmával újjá kell születnie,² vagy hogy a végül tökéletessé vált papnak úgy tűnik, újjászületett az értelme, miután teljesen eltelt Istennel; vagy pedig kissé földhözragadtabb értelemben, hogy a bor, mint Bacchus sarja egyszer a szőlőtőn, mintegy Semelé méhéből születik meg a Phoebus érlelte szőlőszemekben, másodszer pedig a szüret megpróbáltatásai után edényében borként – olyan tisztán, akár Jupiter combjában. Most azonban nem a szent misztériumokról kell szólnunk, amikor a gyengélkedőkön szándékozunk segíteni az orvostudomány segítségével; s jobb, ha stílusunk nem annyira komoly és fontoskodó, mint inkább játékos és könnyed, minthogy nem is tudom, hogyan, de úgy esett, hogy Liber³ atyától indultunk ki. S valóban, nem tudom, hogyan. Hiszen talán okosabb lett volna inkább Phoebusszal, az első gyógyítóval, mint Bacchusszal kezdeni az orvoslást. Hát akkor? Talán nem véletlen, hogy éppen Bacchus jutott most eszembe. Ő ugyanis éltető borával és a gondtalan derűvel talán még hatékonyabban gyógyít, mint Phoebus gyógyfüveivel és varázsdalaival. Azonban akármelyik véleményyt is fogadd el, a hagyomány szerint Bacchusnak, a papok vezetőjének úgymond két anyja volt. Melkizedeknek viszont, a jeles és hatalmas papnak alig tudunk egy anyát és egy apát találni. Nekem, aki a papok között a legkisebb

¹ Ficino Platón követve teszi meg Bacchust a papok fejedelmének, aki a *Phaidrosban* (265b) Bacchusnak tulajdonítja az isteni örület vagy elragadottság négy típusának egyikét. V.ö. Ficino levelét Peregrino Aglihoz, Ficini *Opera*, Bazel, 1576, 1361.

² Ovidius, *Metamorphoses*, III, 317; IV, 12; Manilius, *Astronomica*, II,2; Orpheus, *Dionysos-bimnus*, 29 és 51. A mítosz szerint a féltékeny Héra (Iuno) dajka képében rábeszéli Dionysos (Bacchus) anyját, Semelét, hogy kérje meg kedvesét, Zeust (Iuppitert), hogy egyszer a maga teljes isteni fenségében mutakozzék meg előtte. Zeus eleget tesz a kérésnek, s villámlás és mennydörgés közepette jelent meg szerelmének. Az történt, amit Héra akart: a királyi palota felgyulladt, Semelé egy koraszülöttnak adott életet, majd odaveszett a tűzben. Zeus megmentette a csecsemőt, és a combjába varrva hordta ki gyermekét; innen született meg másodszer.

³ Bacchust ezen a néven is nevezték a rómaiak.

vagyok, két atyám volt: az orvos Ficino és Cosimo de' Medici⁴: az előbbitől születtem, az utóbbi által újjászülettem. Szülőatyám engem hol az orvos, hol a platonista Galénos⁵ gondjaira bízott. A másik pedig az isteni Platónnak szentelt engem. Mindketten hasonlóképpen egy orvos szárnyai alatt nevelték Marsiliót: hiszen Galénos a testek, Platón pedig a lelkek orvosa. Tehát már régóta gyakoroltam Platón vezetésével a lelkek gyógyításának tudományát, amikor az ő összes könyvének fordítása után⁶ megírtam a lelkek halhatatlanságáról és az örök boldogságról szóló tizennyolc könyvem, kedvére téve ezzel erőim szerint Medici atyámnak. De hogy orvos atyámnak is a kedvében járjak, megírtam könyvem *A tudósok egészségének védelméről*.⁷ A tudós fők ezek után nem csak arra vágytak, hogy mindig jó egészségnek örvendjenek, hanem sokáig is szerettek volna élni. Ezért nekik szántam később könyvem *A hosszú életről*. Csakhogy ilyen fontos tárgyat illetően nem bíztak a földi eredetű orvosságokban és gyógyszerekben. Hozzácsatoltam hát könyvem *Az egészséges és hosszú életről, melyet égi eszközökkel nyerhetiünk el*,⁸ hogy a világ élő testéből magából, mint egy szőlőtőről elevebb élet sarjadjon testünkben, mely mintegy a világ testrésze. Te viszont, kegyes Lorenzo, kérlek, bocsáss meg ezen orvosi könyveknek, hisz miközben orvos szeretnék lenni, nem tudom, miképp, mégis akaratom ellenére költővé válok, ha nem is jó költővé. Ugyanis Phoebus egy személyben az orvostudomány feltalálója és a költészet tanítómestere, s életét nem annyira gyógyfüvein, mint kitharáján s gyógyító dalain keresztül ajándékozta nekünk. Az asztrológusok szerint maga Venus is egyidejűleg segíti világra a zenészt és az orvost.⁹

Ám mindeddig, míg a tudósok és hozzájuk hasonló művelt emberek életére fordítottam buzgón figyelmemet, könyveim üdvéről megfeledkeztem, míg hagytam,

⁴ Szójáték a Mediciek családnévvel, melynek jelentése: orvos; latinul: *medicus*; olaszul: *medico* – ennek többes száma, ill. családnévi megfelelője: *medici*.

⁵ Klaudios Galénos (Pergamon 129–Róma 201), orvos, Smyrnában és Alexandriában tanult, hazatérve az Asklépios-szentély gladiátoriskolájának orvosa lett, ahol főleg sebészettel foglalkozott, majd Rómában szerzett magának hírnevet előadásaiival. Mivel támada az ottani iskolákat, el kellett hagynia a Várost, később Marcus Aurelius szolgálatába szegődve tért vissza, majd *Commodus*, *Pertinax* és *Septimius Severus* császárok udvari orvosa lett. Hippokratés nyomán 4 ősnedvet tételezett föl a szervezetben, a vért, a nyálat, a sárga és fekete epét (négy vérmérséklet); a vérben e tanítás szerint a négy elem egyenletesen vegyül, a nyálban a víz, a sárga epében a tűz, a fekete epében a föld dominál. Véget akart vetni az orvosi iskolák ellentmondásainak, ezért összegezte az orvosi irodalmat, s a hagyományos orvostudománnyal ötvözte megfigyeléseit és eredményeit. Rendszere, a *galénizmus* 1500 esztendőn át vezérelte az orvoslást, és az orvostudomány megszemélyesítője volt.

⁶ Ficino Cosimo de' Medici megbízásából 1463 és 1469 között görögről latinra fordította Platón összes műveit, ezzel elérhetővé ezeket a görögül nem tudó művelt Európa számára.

⁷ Az első könyv címe valójában: *Az egészséges életről*; ez mint alcím szerepel, néhol más formában.

⁸ Ezt a könyvet, mely eredetileg Plótinos *Enneades* IV, 3, 11 (*A lélekről I.*) és IV, 4 (*A lélekről II.*) valamint a II, 3 (*Hatnak-e a csillagok?*) kommentárjának indult, Ficino a mi Mátyás királyunknak ajánlotta (1489), mint ahogy nyomtatásban kiadott *Levelei* harmadik és negyedik könyvét is.

⁹ Az asztrológiában a Bika csillagjegy uralkodó bolygója a Vénusz, e jegy szülőteire (akiknek a Napja e jegyben állt születésükkor), ill. a horoszkóp egyéb olyan vonatkozásaira utal Ficino, amelyek összefüggésbe kerülnek e jeggyel.

hogy el legyenek választva egymástól. Ezért most először gondoskodván róluk, egy testbe fűzöm őket; ha pedig részei immár egy alakká álltak össze, az élet nyomban megjelenhet benne. Ez az orvosi munka viszont, mely szinte az én testem, nem fogadhat be más életet, mint az enyémet: az efféle élet pedig csak az én lelkemtől függ. Az viszont már régóta a közeledben lakozik, nagylelkű Lorenzo, patrónusom, méghozzá hatalmas palotádnak abban a szögletében, ahol Platónnal együtt a mi művünket őrzöd a lelkek halhatatlanságáról, melyet már régebben a te nevednek ajánlottunk. Ám ez az én lelkem, még ha boldog hazájában él is a közeledben, mégis, ahogy a teológusok mondják, néha nyugtalan, míg ezt az orvosi munkát, mintegy saját testét meg nem kapja. Fogadd el tehát, nagyszerű Lorenzo, a lélekről szóló könyvek után ezeket a könyveket a testről, s leheld beléjük is ugyanazt az életadó lehetetet, amelyet azokba fűjtál korábban. Így ugyanis ez a test is, a te lélegzetteddel¹⁰ a saját lelke révén fog élni, és viszont lelkünk már ezzel a testtel együtt a te babérjaidon¹¹ pihenhethet meg.

A firenzei Marsilio Ficino üdvözlését küldi Giorgio Antonio Vespuccinak¹² és Giovanbattista Buoninsegninek, a bölcs és derék férfiaknak

Az utóbbi időben a peripatetikusok módjára sétálgatva sokat beszélgettünk azok egészségének megőrzéséről, akik nagy odaadással szentelik magukat a tudományoknak: most ezeket egy rövid összefoglalásba sűrítve úgy döntöttem, hogy e munkát leginkább nektek ajánlom. De én magam sem hagyom jóvá e kis művet, mielőtt tudnám, hogy főként ti, nagyérdemű férfiak és egyben megbízható barátok, jóváhagyátok; s addig nem is bocsátom a mi Lorenzo de' Medicink kényes ítélete elé sem, akinek jó egészségét e művecske megőrizni hivatott, ha szükség lesz majd rá, hogy ezt forgassa. Ugyanis bajosan gondoskodhat tudós kortársainkról, főként honfitársainkról,¹³ ha előbb nem viseli gondját patrónusunknak és mecénásunknak. Olvassátok tehát figyelmesen, és vigyázzatok jól egészségetekre! Hiszen, ha oda az egészség, akkor vagy soha nem jutunk el ahhoz, hogy a Múzsák magasztos kapuját érintsük, vagy bizonyára hiába kopogtatunk rajta, ha csak a mindenható Isten valamilyen csoda segítségével oda nem vezet, s ki nem tárja előttünk. Habár orvosi jellegű ez az értekezésünk, mégis egy bizonyos következtetésre kívánunk vele eljutni, tudniillik, hogy a bölcsesség elérésének céljából gondosan meg

¹⁰ Az itt szereplő *spiritus* szó latinul egyszerre jelenti a lélegzetet és a szellemet. V.ö. a magyar *lélek* – *lélegzet*, eredetileg *lélekezet* szópárt. V.ö. *itt* a 20. jegyzetet.

¹¹ Szójáték Lorenzo nevével: a *laurus* latinul *babér*, ebből ered a *Laurentius* név, ami az olasz *Lorenzo* latin eredete és előzménye. Babérfa szerepelt Lorenzo zászlaján is.

¹² Giorgio Antonio Vespucci (1434-1514) és Giovanni Battista Boninsegni (1453-1512 k.) Ficino Platonista Akadémiájának tagjai voltak, és kapcsolatban álltak Lorenzo il Magnificóval. Ficino nekik is megmutatta átnézés végett Platon-fordítását; v.ö. A. DELLA TORRE, *Storia dell'Accademia platonica di Firenze*, Firenze, 1902, 772-774. o.

¹³ T. i. a firenzeiekről.

kell őriznünk egészségünket, sokkal inkább vigyáznunk kell szellemi-lelki egészségünkre, hiszen csak értelmünk által fogadhatjuk be a bölcsességet; különben azok, akik nem ép lélekkel igyeksenek elnyerni a tudást, csak a sötétben tapogatóznak. A test épségét Hippokratés, a lélekét Sókratés ígéri. Ám mindkettő igazi épségét egyedül az adhatja, aki így kiált: „Jöjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok, és megterhelgettetek, és én megnyugosztlak titeket.¹⁴ Én vagyok az út, az igazság és az élet.”¹⁵

I. A tudósok kilenc vezetője

Mindazoknak, akik elindulnak azon a fárasztó, nehéz és hosszú úton, amely végül kemény munka árán a kilenc Múza magasztos templomához vezet, úgy tűnik, kilenc vezetőre van mindenképpen szükségük ehhez az úthoz. Közülük az első három az égben, a következő három a lélekben, az utolsó három a földön vezet bennünket. Legelőször az égben Mercurius ad egy lökést, vagyis biztat, hogy a kutatással lépünk a Múzsák útjára, ha ugyan Mercuriushoz tartozik a kutatás egész feladata. Aztán Phoebus maga világítja meg éltető fényével mind a vizsgálódó lelkeket, mind a vizsgált dolgokat úgy, hogy amit kerestünk, szembetűnő legyen, s rábukkanjunk. Segít ezenkívül a kedves és kegyes Venus, a Gráciák anyja – derűs és tápláló sugaraival mindent annyira elrendez és kellemessé tesz, hogy mindazt, amit Mercurius ösztönzésére kerestünk, Phoebus útmutatásával pedig immár megtaláltunk, Venus csodás és üdvös szépsége veszi körül, s így mindig hasznunkra van és gyönyörködtet bennünket.

Ezután utunk három vezetője következik a lélekben, tudniillik az erős és kitartó akarat, az éles elme, és a jó emlékezet. Végül a földön levő három: a gondos családapa, a kitűnő tanár és a tapasztalt orvos. E kilenc vezető nélkül soha senki nem jutott vagy juthat el a Múzsák templomába.

Egyéb vezetőket pedig különösen a mindenható Isten és a természet ad a számunkra, a három utóbbit viszont az emberi gondoskodás biztosítja. Ám a családapa kötelességeit és a humán tudományok oktatóinak feladatait sok bölcs ókori szerző tárgyalta, főként szeretett Platónunk, különösen az *Államban* és a *Törvényekben*, de másutt is. Aztán Aristotelés a *Politikában*,¹⁶ és Plutarchos¹⁷ meg Quintilianus¹⁸ is igen ékesszólóan. Egyedül az orvos hiányzott ezidáig a bölcsész tudósok számára, hogy a kezét nyújtsa, s üdvös tanácsaival és orvosságaival segítse őket, akiket sem

¹⁴ *Máté*, 11,28.

¹⁵ *János*, 14,6.

¹⁶ Aristotelés, *Politika*, 1331b-1342b.

¹⁷ Plutarchos, *Moralia*, 1A-14C (*De liberis educandis*).

¹⁸ Quintilianus, *Institutio oratoria*. E művet Poggio Bracciolini találta meg 1416-ban egy svájci kolostor dűledező alsó traktusában Apicius szakácskönyvével és Lucretius *De rerum natura*-jával egyetemben, amikor Niccolò Niccoli megbízásából régi kéziratok után kutatva járta be Európát. A római nevelésről szóló 12 könyv óriási hatást gyakorolt a humanista oktatásra.

az ég, sem a lélek, sem apja vagy tanítója nem hagyott magára. Én tehát megszánya azok fáradtságos sorsát, akik Minerva „idegeket sorvasztó”¹⁹ útját járják, elsőként sietek orvos gyanánt a gyengélkedők és betegek segítségére; de bárcsak tehetségem is akkora lenne, mint amilyen szíves jóindulatom. Isten segedelmével rajta hát, fűrge s elszánt fiúk, rajta ifjak s férfiak, akiket Minerva szenvedélyes tanulmányozása ellankaszt, gyertek bátran az orvoshoz, hogy életmódotok tökéletesítéséhez Isten útmutatásával és segedelmével hasznos tanácsokat és gyógymódokat nyújthasson.

II. Mennyire oda kell figyelniünk agyunkra, szívünkre, gyomrunkra, szellemünkre

Először is, amennyire nagy gondot fordítanak a futárok lábukra, a birkózók karjukra, az énekesek torkukra, legalább annyira oda kell figyelniük a tudósoknak agyukra, szívükre, májukra és gyomrukra. Sőt, annyival inkább, amennyivel ezek a szervek fontosabbak azoknál, s amennyivel ők gyakrabban, és jelesebb dolgokra használják ezeket, mint a többiek azokat.

Továbbá minden okos művész és mester gondosan vigyáz eszközeire: a festő ecsetjeire, a kovács a kalapácsra és az üllőre, a katona a lovára és a fegyverére, a vadász kutyájára és solymára, a lantos a lantjára, hasonlóképpen ki-ki a magáéra.

Hisz csakugyan, egyedül a Múzsák papjai, egyedül a legfőbb Jó és az igazság vadászai olyan hanyagok sajnos, s annyira szerencsétlenek, hogy azt az eszközüket, amellyel az egész világegyetemet felmérhetik és felfoghatják valamiképpen, úgy tűnik, egészen elhanyagolják. Ilyesféle eszköz a szellem,²⁰ amelyet az orvosok a vér tiszta, finom, meleg és világos párájaként határoznak meg. Ez a szív hője által a vér legfinomabb részéből keletkezik, s onnan siet az agyba, s ott a lélek ennek segítségével viszi végbe mind a belső, mind a külső érzékelést. Amiért is a vér kell a szellemhez, a szellem az érzékeléshez, az érzékelés a gondolkodáshoz. A vér pedig abból a természeti erőből képződik, amelyik a májban és a gyomorban székel. A vér legfinomabb része a szív forrásába folyik, ahol az életerő székel. Innen a belőle képződő szellemek az agy, vagy úgymond Pallas fellelgváraiba²¹ emelkednek fel. Ezekben a lelkierő²², vagyis az érzékelés és a mozgás képessége uralkodik. Ezért többnyire olyan a szemlélődés, mint amilyen készségesek az érzékek. Az érzékelés pedig olyan, mint amilyen a szellem, a szellem viszont olyan, amilyen a vér is, és ez

¹⁹ Szójáték: *Minerva...minuit nervos*; a túlzott szellemi igénybevétel negatív hatásaira utalva.

²⁰ Galénosnál az életműködéseket egy finom, légnemű anyag, a *pneuma* irányítja. 3 alakja van: a májban van a *pneuma physikon* (spiritus naturalis), ami a nemzőerőben nyilvánul meg, s az anyagcsere szabályozója; a szívben van a *pneuma zótikon* (spiritus vitalis), ami az életerőben nyilvánul meg, s a vér szétáramlását és a hőtermelést szabályozza; az agyban van a *pneuma psychiké* (spiritus animalis), ami a mozgást és érzékelést irányítja.

²¹ Ld. Homéros, *Ílias*, VI, 88 és 297.

²² Latinul: *vis animalis*.

az a három erő, amelyet említettünk, tudniillik a természeti, az élet- és a lelkierő²³, amelyből, amelyen keresztül, és amelyben maguk a szellemek képződnek, létrejönnek és táplálkoznak.

III. A tudósok ki vannak téve a flegmatikus és melankolikus testnedveknek

Azonban nemcsak a testrészeikre, erőikre s szellemeikre kell nagy gondot fordítaniuk a tudomány szerelmeseinek, hanem a nyálkára és a fekete epére is, nem másként, mint ahogy a hajósoknak is a lelkére kötik, hogy Schylla és Charybdis szikláit megszire kerüljék. Ezek ugyanis, amennyire nincs közük a test egyéb részeihez, annál inkább összeköttetésben vannak az agy és az értelem tevékenységével. Innen jön a nyálka illetve nátha, amelyet a görögök flegmának neveznek; innen a fekete epe, amit ők melankoliának vagyis búskomorságnak mondanak. Az előbbi gyakran eltompítja és érzéketlenné teszi az elmét. Az utóbbi viszont, ha túlteng vagy begyullad, folytonos aggodalommal és sűrű dühkitörésekkel gyötri a lelket, és elhomályosítja az ítélőképességet. Úgyhogy nem alaptalanul állíthatjuk, hogy a tudósok akkor lesznek különösen egészségesek, ha nem gyötri őket a nyálka illetve nátha, s akkor lesznek minden ember között a legderűsebbek és legbölcsebbek, ha a fekete epe nem taszítja őket búskomorságba, vagy egyenesen nem veszi el az eszüket olykor.

IV. Milyen okokból válhatnak a tudósok melankolikussá

Három fajta oka lehet annak, hogy a tudósok melankolikussá válnak: az első égi, a második természeti, a harmadik emberi. Az égi azért, mert Mercurius, aki kutatásra serkent, és Saturnus, aki kitartásra bír a tudás megszerzésében, és a megszerzett tudás kamatoztatásában (megőrzésében), az asztronómusok²⁴ nyelvezete szerint úgymond hidegek és szárazak,²⁵ vagy ha éppen Mercurius nem is hideg, gyakran

²³ Latinul: *vis naturalis, vitalis et animalis*.

²⁴ Ficino korában az asztronómia és az asztrológia tudománya még nem vált szét olyan élesen, mint manapság, voltaképpen egy tudománynak számított, s aki az egyikben járatos volt, az a másikat is művelte.

²⁵ A négy elem: a levegő, a tűz, a föld és a víz. Empedoklés (Kr. e. 490 k.-430.) szerint a négy elem a „dolgok gyökere”, mindegyiket egy-egy istennel hozta kapcsolatba. Aristotelés szerint ezek a világegyetem legegyszerűbb létformái, mindegyik az őszanyagból (*materia prima*) s a megfelelő elemi formából áll. Az elemek közt súly és minőség tekintetében különbség van: a tűz meleg és száraz, a levegő meleg és nedves, a víz hideg és nedves, a föld hideg és száraz. A minőségi ellentétek következtében áll elő a vegyülés, mely egymástól távol álló elemek közt, közbeeső alakulatok útján megy végbe. A négy elemből alakulnak ki a testek. Hippokratés, s nyomában Galénos is ezekre alapozta gyógyításait. Az ókeresztény kor filozófusai vallották, hogy az emberben az egész világ tükröződik (makrokozmosz és mikrokozmosz). Az elemeket a világmindenség s az erkölcs köréből vett további négy csoporttal kapcsolták egybe.

a Nap közelsége miatt mégis igen száraz – az orvosok szerint pedig a melankolikus természet éppen ilyen: s ugyanezt a természetet adományozza Mercurius és Saturnus követőiknek, a tudósoknak kezdettől fogva, sőt fenntartják és táplálják azt napról napra.

A természeti ok pedig, úgy tűnik az, hogy a tudnivalók – főként a nehezebbek – elsajátításához a léleknek összpontosítania kell, vagyis mintegy külső peremkerületeiből befelé, saját középpontjába kell húzódnia, és mindaddig, amíg abban [a középpontban] vizsgálódik, úgyszólván szilárdan az ember középpontjában kell maradnia. Márpedig a körfogatóból a középpontba való összehúzódnás és a középpontban való rögzülés a leginkább a föld-elem sajátossága,²⁶ amihez a fekete epe nagyon hasonló. Tehát a fekete epe folytonosan arra készíti a lelket, hogy összehúzódjék, egy helyben maradjon, és szemléldjék. S a Föld középpontjához is hasonlatos, hiszen az egyes dolgok középpontjának kutatására kényszerít, és a legmagasabb dolgok megragadásához emel fel, mivelhogy a bolygók közül a leginkább Saturnusszal, a legmagasabban levő bolygóval egyezik meg.²⁷ S a szemlélődés is viszont, a folytonos összpontosítással és koncentrációval a fekete epéhez nagyon hasonló természetet hoz létre.

A belőlünk fakadó emberi ok a következő: mivel az értelem sűrű tevékenysége erősen kiszárítja az agyat, ezért miután nagyrészt elenyészett belőle a nedvesség, ami a természetes hő tápláléka, többnyire a hő is elvész belőle. Emiatt az agy természete is száraz és hideg lesz, ezt pedig földi és melankolikus minőségnek nevezzük. Azonkívül a kutatás lázas keresésében a folytonos mozgásnak kitett szellemek feloldódnak. A feloldódott szellemeket viszont pótolni kell a vér finomabb részéből. Ám ha a vér finomabb és világosabb része jobban fogy, akkor (a vér) fennmaradó része szükségképpen sűrű, száraz és sötét lesz. Ráadásul mivel a szemlélődés folyamán a természet az agyra és a szívre figyel, illetve ezekben tevékenykedik, a gyomrot és a májat magára hagyja. Ezért különösen a zsírosabb vagy keményebb ételek elégtelen megemésztése miatt a vér hideggé, sűrűvé és feketévé válik. Végül a testrészek és szervek túlságos nyugalma miatt nem választódik ki a felesleg, és a sűrű és szennyezett gőzök sem párolognak ki. Mindez a szellemet általában melankolikussá, a lelket pedig bánatosná és félenkké teszi, ha a benső sötétség valóban sokkal inkább búskomorságba dönti, és félelemmel tölti el a lelket, mint a külső homály. Ám minden tudós közül azokat gyötri a leginkább a fekete epe, akik a filozófia állhatatos tanulmányozásának szentelve magukat értelmüket testüktől és a testi dolgoktól elválasztják, és a testetlen dolgokra irányítják, s azokhoz kötik; részint azért, mert ez

²⁶ Mindegyik elemnek megvan a maga természetes helye, melyet elérni törekszik. A föld természetes helye a Föld központja, a vízé a Föld felszíne, a levegőé a Föld és a Hold közti terület, a tűzé a külső tűzkör. Ez magyarázza meg a testek szabad esését, a víz elterülését a Földön, a tűz felfelé törekvését.

²⁷ A ptolemaiói világképben a világegyetem középpontjában a Föld áll, körülötte kering a többi bolygó, egyre távolabbi gömbhéjakban azaz szférákban; a legkülső gömbhéj az állócsillagoké. Mivel az Uránuszt, a Neptunuszt és a Plútót csak később (sorrendben: 1781, 1846, 1930) fedezték fel, Ficino korában a legtávolabbi bolygó a Szaturnusz volt.

sokkal nehezebb feladat, és az értelem nagyobb fokú koncentrációját követeli meg, részint pedig azért, mert amíg értelmüket a testetlen igazság felé irányítják, addig arra kényszerítik, hogy szakadjon el a testtől. Ezért testük gyakran szinte alig él, és búskomorra válnak. Erről Platónunk is beszámol a *Timaios*ban,²⁸ amikor azt mondja, hogy a lélek az isteni dolgok gyakori és elmélyült szemlélésében e tápláléktól úgy megerősödik, hogy a testtől nagyobb mértékben el tud szakadni, mint azt a test természete megengedné, sőt, legmagasabb tevékenységei közben olykor el is hagyja azt valami módon, vagy nem ritkán szinte eloldódni látszik.

V. Miért éles elméjük a melankolikusok, kik ilyenek közülük, és kik nem

Legyen tehát ennyi elegendő arról, hogy miért melankolikusok a Múzsák papjai akár kezdettől fogva, akár tanulmányaik révén – először égi, másodszer természeti, harmadszor emberi okokból. Mindezt megerősíti Aristotelés a *Problémák* könyvében,²⁹ ugyanis azt mondja, hogy mindenki, aki valamely kiemelkedő képességgel rendelkezett, melankolikus volt. Ezzel Platón véleményét támasztotta alá, amelyet a *Tudományról* szóló könyvében³⁰ fogalmazott meg, mármint hogy a tehetséges emberek többnyire ingerlékenyek és indulatosak szoktak lenni. Démokritos is azt mondja,³¹ hogy nagy tehetség nem létezhet anélkül, hogy valamiféle örület ne hajtana. Ezt, úgy tűnik, Platónunk is igazolja, amikor a *Phaidros*ban³² azt mondja, hogy egyfajta örület híján hiába is döngetné valaki a költészet kapuit. És még ha a szent örületet [az ihletettséget] érti is ezalatt, mégis a természettudósok szerint ez az örület sem lép fel másoknál, csak a melankolikusoknál.

Most pedig be kell mutatnunk azokat az okokat, amelyek alapján Démokritos, Platón és Aristotelés azt állítják, hogy néhány melankolikus tehetségével annyira ki magaslik mindenki közül, hogy inkább tűnnek isteni lényeknek, mint embereknek. Ugyanis habozás nélkül kijelenti ezt Démokritos, Platón és Aristotelés, ámde úgy tűnik, nem magyarázzák meg kellőképpen ezt a nagy jelentőségű tényét. Tehát Isten segítségével ki kell derítenünk ennek okait. A melankólia, azaz a fekete epe kétféle lehet: az egyiket az orvosok természetesnek nevezik, a másik viszont gyulladás révén keletkezik. A természetes nem más, mint a vér valamely sűrűbb és szilárdabb része. A gyulladás révén létrejövő fekete epe négy fajtára osztható, ugyanis vagy a fekete epe, vagy a tisztább vér vagy az epe vagy a sós (hamis) [*falsae pituitae*] nyálka gyulladása okozza. Azonban minden, ami gyulladás révén jön létre, árt az ítélőképességnek és a bölcsességnek, hiszen azáltal, hogy az illető testnedv begyullad és ég, izgatottá és örvénygővé teszi az embert. Ezt a görögök mániának hívják, mi pedig

²⁸ Platón, *Timaios*, 88a.

²⁹ Pseudo-Aristotelés, *Problemata*, XXX, 1.

³⁰ Platón, *Theaitétos* (alcíme: *A tudományról*) 144a-b

³¹ Démokritos, fr.68, B 17-18, in DIELS-KRANZ, *Fragmente der Vorsokratiker* II., Reclam, 1983, Stuttgart

³² Platón, *Phaidros*, 245a.

őrültségnek [*furorem*]. Amikor aztán lelohad, és a finomabb és világosabb részek elenyésztek, s csak a visszataszító égéstermék maradt, ez lassú felfogásúvá tesz; ezt az állapotot helyesen nevezik melankóliának, esztelenségnek és tébolyodottságnak.

Tehát csak az általunk természetesnek mondott fekete epe segíthet hozzá bennünket a helyes ítélőképességhez és a bölcsességhez. Mindazáltal nem mindig. Csakugyan, ha egyedül ez [*a testnedv*] van, és túlságosan sötét és sűrű (az állaga), elhomályosítja a szellemeket, félelemmel tölti el a lelket, eltompítja az éles elmét. Ha viszont az egyszerű nyálkával keveredik

*míg a hideg vér pang, akadályául zsigereknek,*³³

sűrűségével és hűvösségével lomhaságot és kábultságot (tehetetlenséget) okoz, és ahogy az minden különösen sűrű anyag sajátja, amikor az efféle fekete epe meghűl, a hűvösség legnagyobb fokát éri el. Ebben az állapotban az illető már semmiben sem reménykedik, mindentől fél, még az égbolt látványa is elkedvetleníti.³⁴ Ha a fekete epe akár tisztán akár valamivel vegyülve bomlásnak indul, negyednapos lázat okoz, a lépben daganatot és sok más hasonló kellemetlenséget. Amikor túlteng, akár önmagában van, akár a nyálkával keveredve, a szellemeket sűrűbbé és hűvösebbé teszi, a lelket folytonos unalommal sújtja, tompítja az elme életét, és a vér nem jut el a mellüregbe. Tehát szükséges, hogy a fekete epe ne legyen egyrészt túl kevés, hogy a vér, az epe, a szellemek ne legyenek híjával egyfajta féknek, különben a tehetség ingadozó, az emlékezet pedig gyenge lesz, másrészt ne legyen túl sok sem, mert a túl nagy tehertől elnehezülten folytonos álomosság kerülget bennünket, és nincs, ami ösztönözzön. Ezért szükséges, hogy ez, amennyire természete engedi, a lehető legfinomabb legyen, ha ugyanis eléri a természete által megengedett legnagyobb finomságot, akkor talán az sem ártalmas, ha sok, sőt annyi, hogy a tömege megegyezik az epéével. Tehát a fekete epe lehet bőséges, ha nagy finomságú, csak ne legyen szűkében az öt körülvevő hígabb nyálkának, nehogy kiszáradjon és túl keménnyé váljon. Mindazáltal nem szabad teljesen összekeverednie a nyálkával, főként ha az hideg vagy bőséges, nehogy meghűljön. A vérral és az epével viszont keverednie kell úgy, hogy a három összetevőből egyetlen test keletkezzék oly módon, hogy a vér kétszerese legyen a másik két összetevő mennyiségének, úgyhogy nyolc rész vér, két rész epe és szintén két rész fekete epe legyen benne. S az a két rész fekete epe hevüljön fel kissé, s felhevülve világoljon, de ne égjen úgy, mint egy kemény anyag, amely túlságosan felforrósodva éget és izgat, amikor viszont kihűl, ugyanúgy túl hideg és érzéketlen lesz. Ugyanis a fekete epe olyan, mint a vas: amikor hidegnek van kitéve, a legnagyobb mértékben lehűl, amikor viszont nagy meleg éri, felforrósodik. Nem csoda hát, hogy a fekete epe könnyen begyullad, és ha begyullad, hevesen ég, hisz láthatjuk, hogy a mész is, amely hozzá hasonló, nyomban forrni és pezsegni kezd, ha vizet öntünk rá. Ily nagy ereje van a melankóliának mindkét véglet irányában, jóllehet ha egységben van, kiegyensúlyozott és

³³ Vergilius, *Georgica*, II, 484. V.ö. még *Aeneis*, X, 452.

³⁴ Vergilius, *Aeneis*, IV, 451.

állandó természetű. Ez a végletesség a többi testnedvre egyébként nem jellemző. Ez viszont, amikor erősen felhevül, merészséget, sőt vad dühöt gerjeszt, ha nagyon lehül, akkor pedig félelmet és végtelen tunyaságot; a hideg és a meleg köztes fokozatai között különböző hatásokat elszenvedve maga is különféleképpen hat, nem másként, mint a bor, mely főként, ha nehéz, lerészegíthet, vagy éppen csak mámorossá tesz – különféle hatással lehet az ivókra.

Tehát szükséges, hogy a fekete epe a megfelelő arányú és hőmérsékletű legyen. Amikor ez olyan mennyiségű, mint ahogy mondtuk, s az epével és a vérrel keveredett, mivel természeténél és állapotánál (helyzeténél) fogva is száraz, s természetétől telhetően a legfinomabb, könnyen begyullad általuk. Minthogy állandó és szilárd, ha egyszer begyullad, nagyon sokáig ég, s mivel a nagyfokú szárazság egysége révén igen erős, hirtelen felmelegszik. Miként a szalmára tett fahasáb, ha így együtt meggyújtják, jobban és tovább ég és világít. S a nagy és hosszantartó hő hatására hatalmas fény és nagy és hosszantartó mozgás szabadul fel (tör elő). Erre utal Hérakleitos mondása: „*Ha fénye száraz, a lélek a legbőlcsebb.*”³⁵

VI. Mi módon tesz a fekete epe tehetségessé?

Kérdezhetné valaki, hogy milyen a teste egy efféle nedvnek, mely ama három testnedvből a mondott arányban áll. Színre nagyjából olyan, mint amilyenek az aranyat látjuk, de egy kissé bíborba hajló. S amikor az olyan természetes hőtől, mint amilyen a testé, vagy pedig a lélek mozgása által begyullad, szinte ugyanúgy felhevül és világít, mint a tüzes és vörös, bíborral vegyes arany; és különféle színeket bocsát ki lángoló bensejéből, mint a szivárvány.³⁶ Ismét kérdezhetné valaki, miként tesz ez a testnedv tehetségessé. Nos, az ebből a nedvből keletkező szellemek először finomak, mint az a víz, amelyet az „élet vizének” [*aqua vitae*] vagy a „szőlőtő vizének” [*aqua vitis*] neveznek, s mely éget, mikor sűrűbb borból tűzön, desztilláció útján kinyerik, a megszokott eljárással.³⁷ A szellemek ugyanis a fekete epe szűkebb járataiban összepréselődve az ebből az egyesülésből felszabaduló nagy hő hatására igen finomakká válnak, és a szorosabb járatokon át kipréselve szinte átlátszóan törnek elő, másrészt melegebbek is lesznek, és ugyanebből az okból fényesebbek; harmadszor mozgékonyabbak és lendületesek a cselekvésben, negyedszer, mivel egy állandó és szilárd nedvből kerülnek ki szakadatlanul, hosszú ideig képesek [a gondolkodás] tevékenységét szolgálni. Úgyhogy lelkünk egy ilyen megbízható segítségre támaszkodva szenvedélyesen kutat, és sokkal kitartóbb a kutatásban. S a kutatás során bármit könnyedén felfedez, világosan észrevesz, helyesen megítél, s amire rájön, sokáig emlékezik rá. Tegyük még hozzá, hogy a fentiekben rávilá-

³⁵ Hérakleitos, fr. 22, B 118, in DIELS-KRANZ, *Fragmente der Vorsokratiker* I., Reclam, 1983, Stuttgart.

³⁶ Vergilius, *Aeneis*, IV, 700-701.

³⁷ Az *aquavitae* lepárlásának folyamatáról ld. L. THORNDIKE, *A History of Magic and Experimental Science*, III, 72-73. o. és 187. o. passim.

gítottunk, hogy a lélek egy olyasfajta eszköznek vagy ösztökének a segítségével, amely valamiképpen megfelel a világ középpontjának, s amely, hogy úgy mondjam, a saját középpontjába gyűjti össze a lelket, mindig mindennek a középpontja felé törekszik, és behatol annak legbensőjébe. Azonkívül megegyezik a Merkúrral és a Szaturnusszal, melyek közül az utóbbi minden bolygó közül a legmagasabb³⁸, ezért a kutatót a legnagyobb magasságokba ragadja. Általa válnak a filozófusok rendkívülivé, különösen amikor lelkük a külső mozgásoktól és a testtől elszakadva közel kerül az isteni dolgokhoz, és azok eszközévé válik. S akkor a magasban elteve az isteni sugallatokkal és titkokkal, mindig valami új és szokatlan dolgot talál ki, s megmondja a jövőt.

Ezt állítja nemcsak Démokritos és Platón, hanem Aristotelés is a *Problémák* könyvében,³⁹ és Avicenna *Az isteni dolgokról*⁴⁰ és *A lélekről* szóló könyvében.⁴¹

Miért beszélünk így sokat a melankolikus testnedvről? Hogy az eszünkbe véssük: amennyire az efféle fekete epére, sőt ragyogó epére törekedni kell, és táplálni kell ezt, mint a legkiválóbb dolgot, annyira kerülni kell azt a másik fajtát, mint a legrosszabbat, amely, mint mondtuk, ezzel ellentétes tulajdonságokkal bír. Ez ugyanis annyira ártalmas, hogy Serapio⁴² egyenesen azt mondta róla, hogy egy gonosz démon idézi elő az általa keltett rohamokat, s a bölcs Avicenna nem cáfolta ezt.⁴³

VII. A tudósok öt ellensége: a nyálka, a fekete epe, a szeretkezés, a túlzott jóllakottság, és a délelőtti alvás

Ám hogy visszatérjünk oda, ahonnan már messzire kalandoztunk, igen hosszú út vezet az igazsághoz és a bölcsességhez, sok hányattatással szárazon és vízben.⁴⁴ Tehát mindenki, aki elindul ezen az úton, ahogy egy költő mondaná, gyakran kerül veszélybe szárazon és vízben. Ugyanis vagy amikor tengeren hajóznak, folyvást két áramlat, azaz testnedv, vagyis a nyálka és az ártalmas fekete epe között hanyódnak, mintegy Skylla és Charybdis között; vagy úgymond szárazon teszik meg az utat, s rögvést három szörny kerül velük szembe: az elsőt a földi Venus táplálja Priapus-szal, a másodikat Bacchus és Ceres, a harmadikat gyakran az éjjeli Hekaté állítja elénk. Ezért gyakran kell hívnunk az égből Apollót, a tengerből Neptunust, a Földről Herkulest, hogy Pallas [t.i. a bölcsesség] efféle ellenségeit dárdáival Apolló

³⁸ T. i. a Földtől legtávolabb eső szférában (gömbhéjban) kering.

³⁹ Pseudo-Aristotelés, *Problemata*, XXX, 1.

⁴⁰ Avicenna, *Metaphysika*, I, X, c. 3.

⁴¹ Avicenna, *Liber de anima seu sextus de naturalibus*, pars IV, c. 2; pars V, c. 6.

⁴² Serapio, *Practica dicta Breviarium*, tr. I, c. 22 (Venetiis, 1550, ff7 vb-8ra).

⁴³ Avicenna, *Liber canonis*, I, I, 4, 1 és III, I, 4, 19. Két híres részletről van szó, melyek a kóros melankóliát a négy testnedv összefüggéseiben magyarázzák.

⁴⁴ Vergilius *Aeneis*, I, 1-4.

átdöfje, szigonyával Neptunus megszelídítse, buzogányával Herkules szétzúzza és megsemmisítse.

Az első szörnyeteg pedig a Venus ösztönözte szeretkezés, főként, ha csak egy kicsit is megerőltető. Ugyanis azonnal felemészti a szellemeket, különösen a finomabbakat, s az agyat eltompítja, nyugtalanná teszi a gyomrot és a szívtájékat – ennél semmi nem lehet rosszabb az elme számára. Ugyan miért ítélte Hippokratés a szeretkezést a nyavalyatöréshez [az epilepsziához] hasonlóknak?⁴⁵ Nyilvánvalóan azért, mert az elmét sújtja, amely szent, s annyira akadályozza, hogy Avicenna *A lelkekről* írt könyvében azt mondta: „Ha a szeretkezéskor több sperma távozik a szervezetből, mint amennyit a természet elvisel, az többet árt, mint ha negyvenszer annyi vért veszített volna el az illető.”⁴⁶ Úgyhogy nem véletlen, hogy a régiek a Múzsákat és Minervát szűznek tartották. Erre utal az a Platónnál szereplő mítosz, hogy amikor Venus megfenyegette a Múzsákat, hogy ha nem tartják meg az ő rítusait, a fiát fogja ellenük felfegyverezni; erre azt válaszolták a Múzsák: „Ó Venus, Marsot fenyegezd ilyenekkel, hisz a te Cupidód miközénk nem repül.”⁴⁷ Végül a természet semmilyen más érzéket nem különített el jobban az értelemtől, mint a tapintást.

A második szörnyeteg a borral és étellel való eltöltekezés: hiszen ha a bor vagy túl sok, vagy túl tüzes és erős, a fejet a legrosszabb nedvekkkel és gőzökkel tölti el. Arról nem is beszélve, hogy a részegség örvöngővé tesz. A túl sok étel pedig először is az emésztés révén a szervezet minden természetes erejét elvonja, amiáltal az nem képes ugyanakkor eljutni a fejhez és az elmélkedéshez. Ráadásul a rosszul megemésztett étel sok és sűrű párával és nedvvel homályosítja el az elme életét. Sőt, még ha jól meg is emészt, Galénos szerint a lélek mégsem képes meglátni semmilyen magasztos dolgot, ha elfojtja a háj és a vér.

Végül a harmadik szörnyeteg a késő éjig – különösen vacsora után – való gyakori virrasztás, amiért napfelkelte után is kénytelen vagy még aludni. Mivelhogy ebben nagyon sok tudós téved és hibázik, ezért részletesen ki fogom fejteni, hogy mennyire ártalmas ez az elmének, és hét fő érvet fogok felhozni: az elsőt magából az égből, a másodikat az elemekből, a harmadikat a nedvekből, a negyediket a dolgok rendjéből, az ötödiket a gyomor természetéből, a hatodikat a szellemekből, a hetediket pedig a képzelőerőből fogom levezetni.

Először is három bolygó kedvez a leginkább a szemlélődésnek és az ékesszólásnak, miként fentebb mondtuk: a Nap, a Vénusz és a Merkúr. Mivel ezek nagyjából hasonló ütemben járnak be útkukat, az éj leszálltával távoznak tőlünk, a felkelő vagy csak közeledő nappal együtt viszont újra felkelnek és visszatérnek hozzánk. Napfelkelte után aztán nyomban az ég tizenkettedik házába kerülnek, amelyet az asztrológusok a börtönhöz és a sötétséghez kapcsolnak. Tehát nem azok fognak a

⁴⁵ Ficino tévesen hivatkozik itt Hippokratésra. Valójában Galénos Démokritosnak tulajdonítja ezt a hasonlatot Hippokratéshez írt *Kommentárjában* (I, 4).

⁴⁶ Avicenna, *De animalibus*, III, 3, Velence 1508, p. 32r 1a.

⁴⁷ Valójában Diogenés Laertiosnál olvashatjuk ezt a történetet: *Platón élete*, III, 33; v.ö. még *Anthologia Palatina*, 9, 39.

legélesebb elmével gondolkodni, és felfedezéseiket a lehető legvilágosabban megszerkeszteni és megírni, akik éjszaka állnak neki a szemlélődésnek és az írásnak, amikor e három bolygó nincs számunkra jelen, vagy napfelkelte után, amikor azok a börtön és a sötétség házába lépnek, hanem csakis azok, akik e három bolygó felkelése előtt közvetlenül vagy velük együtt kelnek fel maguk is.

A második érv, amelyet az elemekből nyerünk, a következő: napfelkeltekor a levegő mozgásnak indul, finomabbá válik és ragyog, napnyugtakor éppen ellenkezőleg. A vér és a szellemek, melyek természetükre nézve a levegőhöz hasonlóak, szükségszerűen alkalmazkodni kénytelenek az őket körülvevő levegő mozgásához és minőségéhez.

A harmadik érv, amelyet a testnedvekből vezetünk le, efféle: hajnalban a vér mozgásba lendül és uralkodóvá, s a mozgás révén finomabbá válik, felmelegszik és ragyog. A szellemek pedig rendszerint a vért követik és utánozzák; de ahogy közeledik az éjszaka, a sűrűbb és hidegebb fekete epe valamint a nyálka veszik át az uralmat, amelyek kétség kívül teljesen alkalmatlanná teszik a gondolkodásra a szellemeket.

A negyedik érv, amely a dolgok rendjéből adódik, ez lesz: a nappal az ébrenlét, az éjszaka az alvás számára adott, mivel amikor a Nap a mi égboltunkhoz közelít, vagy azon jár, sugaraival megnyitja a test járatait, és középpontjából a külső részei felé terjeszti a nedveket és a szellemeket, ami ébrenlétre és cselekvésre ösztönöz és vezet. Ezzel szemben, amikor lenyugszik, minden összehúzódik, ami egyfajta természeti rend szerint alvásra buzdít, különösen az éjszaka harmadik vagy negyedik része után. Tehát aki reggel alszik, amikor a Nap és a világ felkelti az embert, az éjszaka nagy részében pedig virraszt, amikor a természet már alvást és a munka után pihenést parancsol, az kétség kívül ellenszegül egyrészt a világ rendjének, másrészt saját szervezete ellen dolgozik, mivel az egyidejű ellentétes mozgások összezavarják és szétzilálják. Hiszen míg a világegyetem kifelé mozgatja, ő maga befelé mozog, és viszont, míg a világegyetem befelé húzza vissza, ő közben kifelé terjeszkedik. Így hát az ellentétes irányú mozgásoktól felborul a szervezet rendje, s úgy az egész test, mint a szellem és az elme teljesen legyengül.

Az ötödik helyen a gyomor természetéből kiindulva a következő módon érvelünk: a gyomor a nappali levegő huzamosabb tevékenysége révén megnyitja pórusait és kiterjed, s mivel eltávoznak szellemei, végül igen legyengül. Tehát, amikor eljön az éj, újabb szellemek tömegére van szüksége, amelyek felfrissítik és helyreállítják. Ennélfogva aki abban az időben hosszú és nehéz elmélkedésbe fog, arra kényszeríti a szellemeket, hogy a fejben maradjanak. Azok pedig így visszatartva sem a gyomornak sem a fejnek nem tudnak eleget tenni. A legártalmasabb pedig az, ha vacsora után gyertyavilág mellett fekszünk neki az efféle stúdiumoknak figyelmünket megfeszítve és sokáig. Ugyanis ekkor van a gyomornak a legtöbb szellemre szüksége, és igen nagy hőre az étel megemésztéséhez. Ezeket viszont az éjszakázás és a szellemi erőfeszítés miatt a fej használja fel; aminek az lesz az eredménye, hogy sem az agy, sem a gyomor számára nem lesznek elegendőek. Tegyük még hozzá,

hogy a fej e mozgás miatt eltelik az étel sűrűbb gőzeivel, az étel pedig a hőtől és szellemtől megfosztva emésztetlenül hever és rothad a gyomorban, ami megint csak a gyomrot akadályozza és károsítja. Végül a hajnali órákban történik meg az, ami a legrosszabb: amikor föl kellene kelni, hogy minden egyes testrész megtisztulhassék az alvás közben bennük felgyülemlett salakanyagtól, akkor, aki éjszakai munkával teljesen félbeszakította az emésztést, az a délelőtti alvással kénytelen sokáig megakadályozni a salakanyagok távozását, amiről minden orvos úgy véli, hogy ez mind az elmének, mind a testnek a lehető legnagyobb mértékben a kárára van. Tehát akik a természettel szemben éjjel úgy élnek, mintha nappal lenne, nappal meg úgy, mintha éjjel, akár a bagoly, azok következképpen ha nem is akarják, abban is a baglyokat utánozzák, hogy miként azoknak fényes nappal homály borítja a szemüket, úgy az ő elméjüket is homály fedi el az igazság ragyogása elől.

Hatodik helyen a szellemek alapján érvelve ugyanezt igazolhatjuk: a szellemek – főként a legfinomabbak – a tartós igénybevétel során végül feloldódnak. Éjszakára tehát kevés marad működésben; inkább a sűrűbbek, amelyek a legkevésbé alkalmasak szellemi munka végzésére, úgyhogy ezek csonka szárnyaira bízva magát az elme nem szállhat másként, mint a denevérek és a baglyok. Ezzel szemben reggel, amikor alvás után a szellemek újratermelődtek, és a testrészek annyira felfrissültek, hogy igen kis mértékben van szükségük a szellemek segédletére, sok nagy finomságú szellem áll rendelkezésre, amelyek az agyat szolgálhatják, és hatékonyabban tudnak közreműködni, mivel a testrészek táplálásában és irányításában kevésbé vannak elfoglalva.

Végül a hetedik érvet a következő módon vezetjük le a fantázia természetéből. A fantáziát, amit képzelőerőnek vagy gondolkodó képességnek vagy valami másnak nevezhetünk, az ébrenlét alatt sok kiterjedt és egymásnak ellentmondó kép, gondolat és aggodalom zilálja szét és zavarja össze. Ez a szétzilálás és zavar a következetes vizsgálódással, ami nyugodt és tiszta elmét kíván meg, teljességgel ellentétes. Ezt a nyugtalanságot pedig csak az éjszakai pihenés csillapítja és szünteti meg. Tehát az éj beálltával mindig zavaros elmével, elmúltával pedig a leggyakrabban nyugodt elmével állunk neki a szellemi munkának. Akik pedig túlságosan nyugtalan elmével próbálják megítélni a dolgokat, azok csakúgy, mint akik szédülnek, úgy hiszik, hogy minden forog körülöttük (ahogy Platón mondja)⁴⁸, jóllehet csak ők maguk forognak. Ezért tanácsolja tehát Aristotelés az *Oikonomikában*,⁴⁹ hogy hajnalban keljünk, és azt állítja, hogy ez a leghasznosabb a testi egészség és a filozófiai tanulmányok számára. De ezt úgy kell értenünk, hogy – amennyire lehet – egy könnyű és gyors vacsorával kerüljük el a gyomor reggeli telítettségét.

Végezetül Dávid, a szent költő, a mindenható Isten szócsöve, sohasem mondja azt, hogy este kel fel, hogy Istenét zengje kitharán kísérvé zsoltárait, hanem mindig

⁴⁸ Platón, *Kratylos*, 411b.

⁴⁹ Aristotelés, *Oikonomika*, I, 6, 5 (1345a).

reggel, sőt hajnalhasadtával.⁵⁰ Abban az órában kell felserkennünk tehát, először persze lélekben, azután testben is, amennyire ez lehetséges.

VIII. Melyik óra a legalkalmasabb a szellemi munka megkezdésére, és miként folytassuk

Mindabból, amit fentebb tárgyaltunk, már elég nyilvánvaló lehet, hogy napkeltekor vagy esetleg előtte egy vagy legfeljebb két órával a legjobb nekifogni a szellemi munkának. Ám mielőtt felkelnél, először gyengéden dörzsöld végig kezded az egész tested, azután körmeiddel a fejedet, de azt még gyengédebben. Minderre Hippokratés figyelmeztet. Azt mondja ugyanis, hogy a heves dörzsöléstől megmerevedik a test, a gyengéd dörzsöléstől azonban ellazul; ha az túl sok, elgyengül a test, ha mértékkel végzed, akkor megerősödik.⁵¹ Amikor az ágyból fölkelsz, ne ess neki egyből az olvasásnak és a meditációnak, hanem hagyj legalább fél órát a tisztálkodásnak, s csak utána fogj hozzá a meditációhoz [elmélkedéshez], amit erőid szerint nagyjából egy órán keresztül végezhetesz. Ezután szüneteltesd egy kicsit a szellemi erőfeszítést, és közben gondosan és finoman fésüld meg a fejedet egy elefántcsont fésűvel úgy, hogy negyvenszer simítod végig a homlokodtól a tarkódig. Majd dörzsöld át a nyakadat durvább szövésű vászonnal. Csak aztán folytasd az elmélkedést, s további két vagy legalább egy órát szentelj tanulmányaidnak. Olykor tovább is végezheted szellemi munkádat (de közben tarts valamennyi szünetet), nagyjából délig, néha esetleg kettőig, de ezt ritkán, hiszen közben ebédelnünk is kell. A Nap ugyanis felkelésekor nagy erőket hordoz, s akkor is, amikor a Zeniten [az ég közepén] van, s az égnék azon a részén is, amely a Zenitre következik, amit az asztrológusok a kilencedik házának s egyben a bölcsesség házának neveznek, uralkodó helyzetben van, s jól érzi magát. Mivel pedig minden költő szerint Phoebus a Múzsák és a tudományok vezetője, úgy, ha valami magasrendű dologról kell gondolkodnunk, akkor nyilván ezek az órák a legalkalmasabbak erre; ha pedig a Múzsákat keressük, Phoebus vezetésével ugyanezekben az órákban tegyük. A többi óra ugyanis inkább régebbi dolgok és mások írásainak olvasására alkalmas, mint új és saját tanulmányokkal való foglalkozásra.

Sose felejtünk el óránként legalább egyszer rövid pihenőt tartani a szellemi erőfeszítésben, ugyanis az efféle feszült figyelemben feloldódnak a szellemek; ha soha nem állsz meg a munkában, lassú leszel. S míg a szellemed fárad, pihentesd a tested; hisz rossz a test kifáradása, rosszabb a léleké, a legrosszabb a kettőé együtt, mivel az embert egyidejűleg két ellentétes irányba vonja, s felemészti az életenergiát. Végezetül sose folytasd tovább szellemi munkádat, mint amíg örömet leled benne; inkább fejezd be hamarabb.

⁵⁰ Zsolt., LVI, 9; CVII, 3.

⁵¹ Vö. Galénos, *De sanitate tuenda*, II, 3, ahol Hippokratést idézi: *De officina medici* (Kühn VI, 93.o.); Celsus, *De medicina*, II, 14.

Riassunto

Le presenti pagine danno un saggio della prima traduzione dell'opera di Ficino Sulla vita in lingua ungherese, con note (I, 1-8).

RECENZIO

FEHÉR BENEC: EGY EGÉSZEN KÜLÖNÖS SZÖVEGKIADÁS
– KÉTSZÁZEGY-NÉHÁNY ÉV KÉSÉSEL

Sinai Miklós: *Elmélkedések M. Minucius Felix Octaviusához*
— Cogitationes in M. Minucii Felicis Octavium
Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani XIV.,
Debrecen 2008.

Nehezen tudom elsőre besorolni a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kolégiumi Levéltár kiadásában megjelent ikerkötetet a tudományos világ címkéi alá: neolatin filológiai műről van szó? tudománytörténet? vagy mégis inkább egyháztörténet?

Akármelyikre esik a döntés, a munka merészsége és alapossága egyaránt meglepő: előlépni egy kétszázötven éve elfeledett kézirattal, és egyből – végérvényesnek látszó – kétnyelvű kritikai kiadásban, amelynek egészen ritka kérdéseket kellett megoldania az idézőmódját illetően (ez utóbbi egyébként érzésem szerint nem sikerült tökéletesen). A merészséget vakmerővé teszi a kötetek ismertetésének, jó értelmében vett szakmai reklámozásának teljes hiánya, ami az oka annak is, hogy magam is csak harmadévre vettem észre: recenzeálandó *opus magnum* áll előttünk. Az összességében 880 oldalas produktum ilyen szemérmes “rejtegetése” szörnyű tékozlás hazánkban; s akármelyik címke alá sorolja be magában az ember a művet, világos, hogy a többi vetélkedő szakma kutatóinak is illenék kezükbe venniök.

Hogy tovább már ne áruljunk zsákbamacskát: a mű nem más, mint a XVIII. századi debreceni professzor, Sinai Miklós javarészt latin nyelvű kéziratok oktatási anyaga, amelynek alapján Minucius Felixet tanított, pontosan tudjuk, mikor: 1763-ban fejezte be a kéziratot. A szövegkiadó-fordító, Németh Béla Elek szubjektív hangú előszavából megértjük, miért érezte fontosnak a munkát, de persze az olvasó nem ezért fogja kézbevenni: erre az okot jórészt magunknak kell megtalálni.

A *neolatin filológia* részéről a kép egyértelmű. Egyáltalán nem vagyunk bőviben a könnyen hozzáférhető, nem meggyötrött *editio princeps*ekben lapulók, hanem kritikailag kiadott, ráadásul veretes és művelt XVIII. századi honi latinitásnak, végképp nem a református latinitásnak,¹ amely egyértelműen külön fejlődik a katolikustól, és alulírott személyes érzései szerint ennek a nyelvnek a további felkutatását és elemzését tartaná a legfontosabb nyereségnek, ami a kötetből származhatik, feltéve, ha akad elkötelezett kutató, aki felveszi a fonalat.

¹ És most hadd ne is említsem az evangélikus latinságot – mikor lesz már végre egy modern, kétnyelvű Bél Mátyás-kiadásunk?

Tudománytörténetileg a bevezető jogos büszkeséggel hívja fel a figyelmet, hogy klasszika-filológus (modern értelemben!) munkájáról van szó egy olyan korból, amikor hazánkban még voltaképp nem volt tudományos filológia, s külföldön is csak a legkiválóbb kortársaival vethető egybe.² Ez persze azt jelenti – a filológia már csak ilyen állatfaj –, hogy szinte az összes bölcsészettudomány kincseit ismeri és használja, és aki ezek bármelyikének XVIII. századi művelése után érdeklődik, nem mulaszthatja el, hogy csemegézzon a kötetből. Külön *pedagógiatörténeti* értéket ad ennek, hogy egyértelműen valódi oktatási anyagról van szó, amely tényleges használatban volt, és így közvetlen élményünk lehet arról, hogyan tanították-tanulták elődeink kétszázötven éve szakmánkat. (Tegyük hozzá, hogy az oktatás hangsúlyai azóta annyira átalakultak, hogy Minucius Felixhez hasonlóan alapos modern oktatóanyagot aligha találunk, pedig semmiképp sem érdemtelen szerző ő sem.) Ki tudja, hátha még hasznosítani is tudjuk a gyakorlatban. Ámbár, olvasgatva az előadásszöveget, határozottan az az érzésünk támad: több helyes ismeretet birtoklunk, mint akkor, rendszerezettebben, és jobb forrásokat használunk – viszont butábbak vagyunk.

Egyháztörténetileg részben éppen ezért érdekes a mű: a debreceni kollégium történetének különös, csak értő szemek előtt megnyilatkozó forrása, amelynek Sinai köztudottan nagyjelentőségű életművének értelmezésében is szerepe kell hogy legyen, az oktatás céljaira felvonultatott teológiai értékeivel is. Sajnos erre a kiadás érdemben, jegyzetek formájában egyáltalán nem tér ki, a bevezetőben csak röviden érinti (13-14. old.), egyházipolitikai szempontokra összesen két mondatot szánva; ez feltétlenül további kutatások tárgya kell hogy legyen.

És végül a mű élvezeti értékét is kiemelném. Egyszerűen jó dolog lapozni és olvasni egy olyan munkát, amelyben fáradság nélkül, egyszerű nyelven beleélhetjük magunkat XVIII. századi eleink gondolkodásába, ráadásul egy későókori szerző gondolatvilágával összekapcsolva.

A fordítás többnyire pontos, szép, az idézetekben vállaltan többféle eredetű: modern műfordítást is bőven használ és Sinai saját, XVIII. századi, *ad hoc* készült, tehát nem műigényű fordítását. (Az nem derül ki, ő tulajdonképpen miért iktatott be magyar fordítástöredékeket: talán ennek is oktatási céljai voltak.) Ez persze érdekes elvi problémákhoz vezet: mennyire engedhető meg a modern fordítások és Sinai nyelvének drasztikus eltérése egy mondaton belül is, nem akadályozza-e a megértést; magyarázat nélkül nem érti-e félre vagy nem érzi-e funkciótlan, archaizáló díszítésnek Sinai szövegét az olvasó? (De lehetett volna-e más megoldás? Archaizálni a modern fordítást, vagy modern parafrázissal ellátni a magyar Sinai-szakaszokat?) Egy döntése a fordítónak biztosan szerencsétlen: hogy a *Christianus* szót mind a XVIII. sz. egyértelmű szokásával, mind a szerző tanúságtételével, mind a protestáns hagyománnyal ellenkezőleg *keresztény*-nek fordítja. És persze fordítás

² N. Horváth Margit–Németh Béla Elek, Megjegyzések a kötetek használatához, 13. old.; forráshasználatáról 21-23. old.

tökéletes nem lehet, mindig sekélyebb az eredetnél: így pl. a 328. oldalon, ráadásul antik idézetben, egy klasszikus kétértelmű jóslatot (*te Romanos vincere posse*) egyértelműsít, nem hagyva teret a “történeti interpretációnak”.

Tartalmi értékei mellett sajnos nem hallgathatjuk el, hogy formai gyengeségek bizony vannak. Nem szerencsés dolog a bilingvis kiadást két külön könyvben prezentálni (és két külön mutatóval), sokkal kezelhetőbb lenne párhuzamos hasábkon közölni; tipográfiai pedig érzésem szerint sikerült a legkényelmetlenebb megoldást választani: a szöveg különböző rétegeinek és elemeinek szedése antikva, fett és kurzív betűk mellett még három különböző betűtípussal operál, amelyeket a szem rendkívül nehezen tud megkülönböztetni, még ha az ész egy kis tornával a magyar bevezető II. oldalán eldugott magyarázatot megérti is. Enyhén eufemizmusnak tűnik e magyarázat indoklásában, hogy “a szerkesztés igyekszik - mint ez már a belelapozáskor látszik - minden tekintetben segíteni az olvasót.”³ Ezúttal a nemes igyekezet és megvalósulása közt szakadék maradt. A latin kötetben lábjegyzetben van a kritikai kiadás pompázatos apparátusa, amelynél jobbat nem kívánhatunk; ez a megoldás jó, így a legkönnyebb kezelni – annál inkább kevés a jegyzet a magyar kötethez, ahol csekély hozzáadott munkát még igazán megért volna néhány tartalmi magyarázat. A sokszor hiányos, ékezetlen, kicsit “barbáros” görög idézeteket is jegyzetben kellett volna magyarázni, javítani.

Ezzel együtt csak köszönni lehet a kiadónak áldozatos munkáját, amelyet előszavának tanúsága nélkül is nagyon jól tudhatunk, hogy saját lelke által kényszerítve, a jogos elismerés reménye nélkül kellett végeznie.

³ A sajátos alakú gondolatjelet is betűhíven vettem át a kiadásból.

KONFERENCIABESZÁMOLÓK

BOGNÁR ZALÁN

*„Üldöztetiünk, de el nem bagyatunk; tiportatunk, de el nem veszünk.”
Hősök, mártírok, áldozatok a XX. századi magyar reformátusságból’
címmű tudományos konferencia*

A Pál apostolnak a korinthusiakhoz írott második levelében lévő Igét (2 Kor. 4,9.) idézte a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Egyháztörténeti Tanszéke és a Bölcsészettudományi Karának Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszéke által szervezett, 2011. május 3-án, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday utcai dísztermében megtartott konferencia címe. A Bibliából vett idézet utalt a tudományos tanácskozás kettős jellegére, amely egyszerre volt tudományos, valamint hit- és identitásépítő. A konferencia témája a 20. századi magyar reformátusság hőseinek, mártírjainak és áldozatainak története, példája. Azoknak a neves, vagy a nagyközönség számára kevésbé ismert református egyházi – lelkesítő és világi –, valamint közéleti személyiségeknek, vagy református közösségeknek a sorsát, helytállását mutatták be, akik a nehéz, emberpróbáló időszakokban is az Isten és a magyar nemzet szolgálatában vállaltak áldozatot töretlen hittel. Hiszen reformátusnak és magyarnak lenni nem volt könnyű a 20. században. Trianon után az elcsatolt részeken, 1945 után már az egész Kárpát-medencében megpróbáltatásokkal kellett szembenézniük a vallási és nemzeti hovatartozásukat felvállalóknak.

A konferenciát Bozsonyi Károly, a KRE rektorhelyettese nyitotta meg. Hangsúlyozta, hogy nem történészként, hanem társadalomtudósként szólal meg, de tudja, hogy egy nép, egy nemzet adott lehetőségeit meghatározza, befolyásolja a nemzeti önkép, a nemzeti történelemtudat. Kutatási adatokkal szemléltette a magyar nemzeti történelemtudat jellemzőit, hiányosságait. Többek között említette azt a felmérést is, amelyben a trianoni békeszerződéssel kapcsolatos kérdésekre a megkérdezettek csak 40 százaléka tudott tényszerű, érdemi választ adni. Kiemelte, hogy ebbe a nemzeti történelemtudatba kell beemelni a református hősök ismeretét. Ezért tartja oly fontosnak ezt a konferenciát, amely ezt hivatott elősegíteni.

A megnyitó után a rektorhelyettes felolvasta a tanácskozás fővédnökének, Tőkés Lászlónak, az Európai Parlament alelnökének a konferencia szervezőihez és résztvevőihez írott levelét, aki brüsszeli elfoglaltsága miatt nem lehetett jelen. Az egykori királyhágómelléki püspök levelében elmondta, hogy a tanácskozás tárgyát képező kérdéskör hitbeli, erkölcsi fontosságára való tekintettel a Királyhágómelléki Református Egyházkerület már a 90-es évek elején egy önálló emléknapot vezetett be a hősök, áldozatok és mártírok tiszteletére, melyet azóta is, minden esztendő novemberének első vasárnapján tartanak meg. Az „üldözöttek” és a „megtiportak” Pál apostollal együtt vallották: „Hittem, és azért szóltam.” (2 Kor. 4,14.) Ezt tette ő is 1989-ben, Temesváron, s ezt tették az 1956-os szabadságharcban Anyaszentegy-

házunk legjobbjai ugyanezen meggyőződésből, s álltak ki népük oldalán – Péter apostollal együtt vallva, hogy: „Istennek kell inkább engedni, hogynem az embereknek.” (Csel. 5, 29). Végül hangsúlyozta: „A XX. század totalitárius múltjával való szembenézés, valamint a kommunista rezsim visszahúzó örökségével való leszámolás egyaránt nemzeti és európai, egyházi és erkölcsi feladatunk.”

Ezek után Szászfalvi László, az egyházi kapcsolatokért felelős államtitkár emlékeztette az egybegyűlteket a református egyház címerében található bibliai Igére: „Ha az Isten velünk, ki lehet ellenünk”. Mint mondta köszöntőjében – sokszor bátorít minket ez az ige és még sorolhatnánk ezeket a bátorító, biztató Igéket, valamint a bizonyágot tévő, mártíromságot vállaló életek szép példáit. A hősiesség, mártíromság nemcsak Krisztusi alapon történhet, Tiszteletreméltó az az áldozatvállalás, amelynek alanya a haza, az emberi jogok, eszméknek az éltetése, az utódok boldogulása. A krisztusi mártíromság ettől eltér, mert motivációja nem emberi célkitűzés, érték vagy érdek, hanem isteni küldetés. A tanúságtétel nem provokálja a hősiességet, a megpróbáltatást vagy a halált, de kész elhordozni azt is.

Megjegyezte, a kormány programja sem hajtható végre hétköznapi, vagy éppen rendkívüli áldozatok és hűséges tanúságtévő életek nélkül. Kifejezte abbéli meggyőződését, hogy az elődök példája „jelentős bátorítás és biztatás lehet a ma Magyarországa számára”. „Nemzeti létünkben, társadalmi, országos feladatainkban, kinek-kinek a maga köz- és a privát életében mindennap jó alkalmak és kínzó szükségek kínálóznak a hűséges és áldozatos bizonyágtételekre.” Majd hozzátette – ezeknek a megélése gyümölcsöt terem, elmulasztása viszont pótolhatatlan hiányt okoz.

Az első szekció levezető elnöke, Békési Sándor, a KRE Hittudományi Karának dékánja bevezetőjében biztatta az előadókat, hogy „fűjják le a port” és nyissák meg az emlékezet kapuját a méltatlanul elfeledett, illetve felejtésre ítélt református történelmi személyiségekről. Elsőként Raffay Ernő beszélt a 150 éve született református egyházkerületi főgondnok, miniszterelnök, gróf Tisza István halálának körülményeiről a Tisza-per irataira támaszkodva. A 6 doboznyi iratanyagot az MSZMP Párttörténeti Intézetének Archívumában őrizték, majd Budapest Főváros Levéltárába kerültek – s az előadó nem kis meglepetésére – a kiemelt munkásmozgalmi perek iratai közé.

1918. október 31-én délután, miután gróf Károlyi Mihályt kinevezték miniszterelnökké, Tisza Istvánt megölték városligeti villájában. A peranyagból kiderül, hogy a merényletet végrehajtó hét férfi két automobillal a Károlyi vezette Magyar Nemzeti Tanácsnak helyt adó Astoria szállóból indult a gyilkosság végrehajtására Tisza István Hermina utcai villájába.

A tettesek közül négyen örködtek, míg három fegyveres bement a villa szalonjába, ahol Tisza feleségével és unokahúgával együtt tartózkodott. A gróf kezében bár volt pisztoly, mégis hogy családja nőtagjaink életét megkímélje, a támadók felszólítására letette fegyverét. A gyilkosok több lövéssel végeztek az egykori miniszterelnökkel. A vallomásokból kiderül, hogy a radikális szabadkőműves és

szociáldemokrata fegyveresek Tiszát tették felelőssé a világháborúért, annak ellenére, – emelte ki a történész – hogy ő azon kevés európai politikusok egyike volt, akik elleneztek a háborút. A per során nyilvánvalóvá vált, hogy a gyilkosságot felsőbb körökből rendelték meg, de a parancs kiadását sem Károlyira, sem Friedrich Istvánra sem sikerült rábizonyítani, összegezte előadását Raffay Ernő.

A horvátországi szórványmagyarság, reformátusság sorsáról tartott előadást Makkai Béla. Mint mondta – az amerikai kivándorlással egy időben, hasonlóan megélhetési okokból erősödött fel a horvátországi Szlavóniába irányuló magyar migráció, s nem tudatos, államilag szervezett telepítés következményeként. A horvát nacionalisták a magyarokat gyarmatosítóknak, betelepüléseket tatárjárásnak nevezték, de még a mai horvát történészek is tudatos magyarosításnak állítják be ezt a folyamatot. A 19-20. század fordulóján már százezer magyar élt Horvátországban, azonban sehol sem nagyobb tömbben, hanem szórványban, ami a spon-tán betelepülést bizonyítja. A bevándorlók nagy többsége katolikus volt, de több hullámban sokan tértek át református vallásra, mert így tudták jobban megőrizni magyarságukat, hiszen katolikus miséket nem engedélyeztek magyarul a Magyar Királyság részét alkotó Horvátországban.

A magyarellenes megnyilvánulásokra válaszul 1904-ben az első Tisza-kormány szervezte meg az első Szlavóniai Akciót pénzzel segítve az itteni szórványmagyarságot. A kormányzat részéről Antal Gábor, dunántúli református püspöknek adták feladatul a horvátországi magyarság segítését, aki tevékeny szerepet vállalt a szlavóniai magyarság szervezésében. A kormány által juttatott forrásokból templomokat és iskolákat építtetett, ami miatt a horvát nacionalisták szemében a református lelkészek a magyarosítás legkeményebb képviselőinek számítottak, folyamatos életveszélyes fenyegetések és konkrét veszélyek között éltek. Mindezek ellenére a horvátországi szórvány reformátusság erős hittel küzdött az életben maradásért. Az első világháború utáni események azonban negatívan hatottak: a Tanácsköztársaság betiltotta a határon túli magyarság gondozását, majd a létrejövő délszláv királyság az összes magyar intézményt bezáratta – zárta előadását a történész.

Pöpély Gyula a reformátusság elnyomatásáról beszélt a két világháború közötti Csehszlovákiában. Ahogy azt a professzor mondta – a csehszlovákiai református magyarság babiloni fogságként élte meg az 1918-1938 közötti két évtizedet. Az impériumváltás vesztesei a több mint egy milliós magyarság és annak részeként a dunántúli, a tiszáninneni és tiszántúli egyházkerületek északi részei voltak 287 anya-egyházközséggel, amelyek kiszakadtak a magyarországi egyháztestből. A komáromi és a kassai püspöki hivatal is Csehszlovákiába került. A csehszlovák kormány 1919 végén félreérthetlenné tette a komáromi püspök számára, hogy potenciális veszélyforrásként tekint a 95 százalékban magyar nyelvű reformátusságra. A két püspök ezután áttette székhelyét Magyarországra, ahogy a történész fogalmazott: „A pásztor elment, a bárányok ott maradtak és bégethették keservüket.” Önálló egyházkerületek (dunáninneni, tiszáninneni, kárpátaljai) csak a trianoni szerződés aláírása után alakulhattak meg. Ezekből jött létre a Szlovenszkói és Kárpátaljai

Egyetemes Református Egyház, amit a csehszlovák állam a két világháború között hivatalosan sosem ismert el, bár ígéretet tett rá. Ezért úgy történt meg a felvidéki és kárpátaljai területek déli részének az 1938-as visszacsatolása, hogy a református egyház még mindig exlex állapotban volt a Csehszlovák Köztársaságban.

Egy református tábornok élete és meghurcolása címmel tartott előadást Székely Sándor Kozma István református altábornagról, aki a második világháborús magyar katonai vezetés elismert tagja volt, s aki a Rákosi-diktatúra mártírjává vált. A székely származású Kozma István katonai karrierje gyorsan ívelt felfelé. Az első világháborúban, 1915-ben, alig húsz évesen már hadnagy lett. A háború alatt a harctereken nyújtott kimagasló teljesítményéért a legmagasabb, a hatodik fokozatú, vaskorona rendet kapta meg, pedig ezt az elismerést főtiszteknek szokták adni. 1923-ban vitézzé avatták, később vezérkari tiszt lett. A 30-as években tanít a hadiakadémián, majd a honvédelmi miniszter szárnysegédje. Részt vett a felvidéki és az erdélyi bevonulásban. 1942-ben a székely határvédelmi erők megszervezésével bízták meg. 1944-ben a Kárpátok előterében a szovjet csapatok ellen harcoló 25. gyaloghadosztály parancsnoka lett, ami döntően határozta meg később sorsát. Súlyosan megsebesült, s erre hivatkozva megtagadta az együttműködést a Szálasi-féle hatalommal. A világháború után segédmunkás, majd raktáros lett. 1947 végén, egykori ludovikás tanítványai, Pálffy György és Sólyom László tábornokok hívására ismét katonai szolgálatot vállalt az új „demokratikus” honvédségben. 1949-ben az újonnan felállított hadiakadémia parancsnoka lett, de még ebben az évben nyugdíjazták. Nem élvezhette a nyugdíját, mert 1950-ben az ún. tábornokperek egyik részeseként letartóztatták, majd háborús és népellenes cselekmények koholt vádjával halálra ítélték, 1951. október 2-án kivégezték. A rendszerváltás előtt rehabilitálták. A professzor előadását azzal a hitvallásnak is beillő idézettel zárta, amelyet Kozma István a zsoldáros könyvébe írt 1944 augusztusában, kórházi ágyában: *„A Mindenható különös kegye életben hagyott, bár hajszálmnyira álltam a véghez. Ami most még hátra van az csak az Ő ajándéka. Te Benned bíztem Uram eddig is. Hitemben ezután is Te leszel Uram egyedüli erősségem. Ha életemre még szüksége van a hazának, becsülettel dolgozok, ha azonban fel kell azt ajánlanom magyar hazámnak, tiszta a lelkem, hívjál Uram, megyek!”*

A következő szekcióülést, amelynek témái már a második világháború utáni történelemhez kapcsolódtak, Belényi Gyula vezette. A KRE BTK történészprofesszora bevezetőjében utalt arra, hogy 1945 utáni történelmünkben két Nagy vezetéknevű református miniszterelnökünk is volt, s mindkettő dunántúli parasztcsaládból származott. Azonban Nagy Ferenc már akkor demokrata volt, amikor Nagy Imre még a proletárdiktatúrának volt a híve. Elsőként Horváth János, az Országgyűlés korelnöke beszélt Nagy Ferencről, a Kálvin téri gyülekezet gondnokáról, aki képviselő- és politikustársa volt az 1945-1948 közötti időszakban. Így személyes emlékeiből is merített, amikor Nagy Ferenc egyéniségét és tetteit méltatta. A hat elemi végzett politikus hívő református ember volt, a Biblia volt a tanítómestere, az Ószövetség a történelemkönyve – mondta Horváth János. Nagy Ferenc megpróbálta Magyarországot a demokrácia és modernizálódás útjára vezetni, illetve azon

tartani, de a szovjet megszállás uralma alatt lévő, szuverenitását veszített országban ez nem sikerülhetett neki. A szovjetekkel és a magyarországi kommunistákkal való folyamatos konfrontálódása miatt a miniszterelnököt végül a Magyar Közösség elleni koncepció perrel emigrációba, gyermekével való zsarolással pedig lemondásra kényszerítették. Nagy Ferenc azonban a nagyvilágban is megállta a helyét, globális perspektívájú államférfi lett, aki „gyönyörűen megtanult angolul, és elegáns dunántúli dialektusban beszélt”. Sikeres előadó és tanácsadó lett.

Horváth János hangsúlyozta, bűn nem ismerni, mire vagyunk képesek, bűn nem ismerni a történelmünket. Szerinte a magyar nemzet problémáit csak úgy tudja megoldani, ha megismeri nemzete valós történelmét, amelyből önbecsülést nyer, és a példaadó, áldozatvállaló, tanúságtévő életű, Istenben bízó elődei nyomdokait követi, mint amilyen Nagy Ferenc is volt.

„Jézus Krisztus jó vitéze, Soós Géza” címmel Horváth Erzsébet, a KRE Hittudományi Karának tanszékvezetője és egyben a konferencia egyik társszervezője a Soli Deo Gloria ifjúsági szervezet egykori vezetőjéről beszélt. Az 1912-ben, Kőbányán született Soós Géza életét végigkísérte hitének megvallása és abból fakadó tettekkészsége, fáradhatatlan munkálkodása. Egész életét meghatározta az SDG alap-Ígéje: „Te azért a munkának terhét hordozzad, mint a Jézus Krisztus jó vitéze.” (2 Tim. 2,3) Vallotta, akié az ifjúság, azé a jövő, így a magyar nemzet jövője is az ifjúságban rejlik. Bár lelkeszi pályára készült, mégis, többek tanácsára, az egyetemes papság protestáns hagyományát követve világiként szolgálta egyházát. Jogot végzett, és a Soli Deo Gloria mozgalom elnöke lett. Jogászként a Teleki-kormány idején a miniszterelnökségen, majd a Külügyminisztériumban dolgozott. Fontos szerepet játszott a zsidómentő akciókban is, 1944 tavaszán részese az Auschwitz-jegyzőkönyvek magyarra fordításának és Horthy Miklóshoz való eljuttatásának. Zsidó és más üldözötteket mentő tevékenysége során került szoros kapcsolatba Raoul Wallenberggel, Bajcsy-Zsilinszky Endrével, a Jó Pásztor bizottságban tevékenykedő Éliás Józseffel és a Szent Kereszt katolikus szervezettel is.

1944 decemberében titokban Olaszországba repült, hogy hazája érdekében tárgyaljon a szövetségesekkel. Majd Rómában megszervezte az első magyar református gyülekezetet. 1946-ban visszatért Magyarországra, de mivel, mint írta „becsületes ember nem tud együttműködni a kommunistákkal”, ezért megpróbálták eltenni láb alól. Menekülnie kellett, s követte a már Svájcba menekített családját. 1950-ben, Genfben teljesült élete álma – lelkipásztor lett. Svájcban, Németországban, majd az Egyesült Államokban is állhatatosan szervezte a magyar reformátusokat, ebben többek között Wass Albert is segítette. A halál is szolgálata közben érte, 1953-ban, pennsylvániai Bethlen Otthon felé tartva, autóbalesetben hunyt el, alig 41 évesen.

Akik nem a meghátrálás emberei voltak, hanem a hitői címmel a konferencia másik társszervezője, a KRE BTK tanszékvezetője, Bognár Zalán azokról a bátor szívű kárpátaljai református lelkészekről beszélt, akik „Istenben és az Ő kijelentéseiben való hittel szálltak szembe az Isten- és embertelen szovjet szocialista diktatúra eszméivel és annak kiszolgálóival, vállalva a megpróbáltatásokat, vállalva a

szenvedéseket, s vállalva akár a halált is, mert vallották, hogy <<Istennek kell inkább engedelmeskednünk, mint az embereknek.>>” (Csel. 5, 29) – mondta a hitvalló hősökről.

Hangsúlyozta, a kárpátaljai reformátusság szenvedése nem a lelkészperekkel kezdődött. Harminc éven belül öt ország állampolgárai voltak, s a Szovjetunióhoz történő csatolás előkészítéseként 1944 novemberében a 18-50 év közötti teljes magyar és német férfilakosságot elhurcolták igazoltatás, illetve malenkij robot ürügyén szovjetunióbeli kényszermunkára. A szovjet hatalom ellenségként tekintett az egyházakra, iskolákat, parókiákat, nyomdákat vettek el a reformátusoktól. A vallás likvidálása szerves része volt a szovjet rendszernek. Taktikájuk nyilvánvaló volt: ha „elverik a pásztort, akkor szétszéled a nyáj”. (Máté 26,31.)

A harmincas években indult ébredési mozgalom, a Baráti Kör lelkész tagjai azonban nem engedtek az erőszaknak, hirdetni kezdték a vigasztalás ígét, foglalkoztak az ifjúsággal, s kiállásuk nyomán 1947-ben az állami nyomás ellenére sem olvadtak be a Moszkvai Baptista Egyházba, hanem létrehozták a Kárpátaljai Református Egyházat. Bátor kiállásáért huszonegy lelkész ellen indítottak koncepcióst, 7-25 évre ítélték közülük tizennyolcat, hárman behaltak a vallatásokba. Szibériai kényszermunka, éheztetés és száműzetés után, 1955-56-ban térhettek csak haza. Egyikük, Gulácsy Lajos így emlékezik: „Ha valaki megmaradt: az csoda. Mi így mondjuk: kegyelem.” Többéves fogságukból nem megtörve, hanem lelkiileg megerősödve jöttek vissza, azt mondták, amit nemzetük java része elszenvedett, abból szégyen lett volna az egyháznak kimaradni. A Baráti Kör tagjai mind túléltek a megpróbáltatásokat, mert megtanulták rábízni magukat Istenre és állandó, személyes kapcsolatuk volt vele, aki „tűzoszlopként vezette őket a jéghegyek között.”

Azonban a mártírok vére és szenvedése nem volt hiábavaló, mert szenvedéseik és példaadásuk magvetéssé vált, amelynek eredményeképpen már 1990-ben zsúfolásig megteltek a templomok, s azóta új gyülekezetek, templomok, sőt református gimnáziumok is létrejöttek – zárta előadását a történész.

Kiss Réka, az MTA Néprajzi Kutatóintézetének munkatársa a 60 éve, 1951-ben, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) ellen folytatott első perről és a reformátusság elleni koncepcióst eljárásokról beszélt. Mint mondta, Pógyor István – aki a KIE nemzeti titkára volt – és társai perének a megismerése a református történeti emlékezet megerősítésének és a református identitás formálásának fontos része. Felidézte, hogy éppen szinte napra pontosan 60 éve, 1951. május 4-én hozott határozatot a Magyar Dolgozók Pártjának titkársága az Állami Egyházügyi Hivatal felállításáról. A történész kiemelte, hogy a kommunisták az Ordas-, a Mindszenty- vagy a Grósz-perhez fogható nagyszabású koncepcióst kirakatperré nem indítottak a református egyház ellen. Bár az államvédelmi szervek folyamatos megfigyelő tevékenysége által összegyűjtött adatok egy ilyen perhez mégis elegendő alapul szolgáltak. Azonban a református egyház tagjai ellen nagy számban indítottak büntető pereket, de ezek egymástól elszigeteltek maradtak. A KIE-per ezektől eltér, ugyanis ez az egyházvezetéstől független, azzal szembeforduló autonóm egyházi közösségek

felszámolásának egyik fontos állomása volt, s ebből akartak egy nagy református kirakatpert kreálni.

A két világháború közötti időszak meghatározó szervezete, az 1950-ben már feloszlott KIE egykori vezetői elleni vád: „illegálisan tartott bibliakör ürügye alatt az Európai Unió magyarországi megvalósításának érdekében szervezkedtek.” A vádak koholtak voltak, mégis valós tényeken alapultak, amelyeket torzítottak, kriminalizáltak, és hamis vádakkal vegyítettek.

A szervezkedést a Magyar Közösség „összeesküvésének” református újjáéledéseként akarták beállítani. A szálakat egy vallomás alapján a református egyház vezetéséhez, a már elmozdított Ravasz Lászlóhoz akarták kötni. A per végül nem vitte végig a kreált összeesküvés leleplezését, Pógyor a börtönben belehalt a kegyetlen kínzásokba, de a protestáns összeesküvés teóriája azonban tovább élt. 1956 után többször is történt kísérlet a református egyház további megnyomortására, de a megtorlást soha nem szélesítették ki, és nem vitték el a legmagasabb egyházi szintig bizonyos pártvezetői megfontolások miatt.

A délutáni szekcióban a HTK Tehetséggondozó napjának keretén belül doktoranduszok és egyetemi hallgatók tartották meg előadásait Horváth Erzsébet elnökletével. Elsőként Vass Réka ismertette annak a felmérésnek az eredményét, amelyet a KRE HTK Egyháztörténeti Tanszékének segítségével 2009-ben végzett néhány teológus 30 gyülekezetben, valamint a református gimnáziumokban Kálvin János születésének 500. évfordulója alkalmából, arra vonatkozóan, hogy mennyire ismerik Kálvint, illetve hozzá kötődően a református identitás lényeges elemeit és ezt egy egyházzociológiai felméréssel is egybekötötték. A felmérés tanulságait összegezve Vass Réka az előadása elején már idézett bibliai Igét idézte ismét, jelezve, hogy még milyen sok teendő van a református gyülekezetekben, iskolákban az alapvető ismeretek terén is: „Az aratnivaló sok, de a munkás kevés!”

Csűrös András Pap Béla és Pógyor István vallomása alapján lényegében párhuzamot vont a két mártírsorsú ember élete között. Mindketten magukban hordozták a szociális érzékenységet, mert nem felejtették el gyermekkoruk nyomorúságos körülményeit, a két világháború közti időszakban keresztyén ifjúsági szervezetekben (SDG, KIE) alakult ki identitásuk, majd ezekben vezető funkciókba kerültek. Külföldi, többek között amerikai ösztöndíjasok voltak, amit később az ÁVH fel is használt ellenük az 1951-es KIE-perben. A doktorandusz kutatásai alapján amellet a tézis mellett állt ki, hogy elsősorban nem az egyes személyek kommunista-ellenes aktivitása határozta meg, hogy kiket hurcol meg a diktatúra, hanem elsősorban a paranoiás sztálinista vezetéstől, gépezettől függött, hogy kiket, milyen módon félemlítenek meg, börtönöznek be, vagy ölnek meg. Bár Pap Béla túlélte a kínzásokat és a fegyházban eltöltött időszakot, mégis egyik mártírsorsú református vezető holtteste sem került elő.

Pap Lászlóról és az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) kapcsolatáról beszélt Hajdú Éva V. éves hallgató. Mivel a teológus professzor a kommunistákat kiszolgáló, az egyházat feláldozó egyházvezetéssel nem volt hajlandó együttműködni,

ezért 1949-től egyre jobban támadták, rágalmazták és kezdték ellehetetleníteni. Bár az Egyházak Világtanácsának és a Református Világszövetségnek is a tagja volt, ekkortól kezdve már nem engedték ki e szervezetek üléseire, hanem helyette Péter Jánost és Bereczky Albertet küldték. Bebörtönözni nem merték kiterjedt külföldi kapcsolatai és elismertsége miatt. 1951 májusától, az ÁEH felállításától kezdve ismét megpróbálták a hatalom mellé állítani pénzzel és a külföldre engedés ígéretével, de akciójuk sikertelen maradt. Pap László hű maradt Istenéhez és egyházához. 1956-ban ezt írta róla Ravasz László: „Váltig a jövő emberének tartom és büszke vagyok rá, hogy bajtársak voltunk.” 1956 utáni sorozatos támadások miatt lemond a Budapesti Theológiai Akadémia dékáni tisztéről. 1958-tól egyre jobban elszigetelték, vidékre, Murgára helyezték, feleségét elbocsátották a munkahelyéről, majd a lelkész-professzort 1963-ban rendelkezési állományba helyezték. A nemzetközi egyházi szervezetek végig kiálltak a hithű professzor mellett, az ellene indított rágalomhadjárat ellenére is.

Az utolsó előadást Boza Kristóf tartotta, aki az előre bejelentett témája helyett – mivel nem tudta megkapni az ahhoz szükséges iratokat, ezért – az 1919-1920-ban a dunamelléki református gyülekezetekben és intézményekben történt számonkérésekről tartott előadást az egyházmegyei és az egyházkerületi iratok alapján. A doktorandusz néhány példa alapján próbált átfogó képet adni a Tanácsköztársaság utáni igazoló és fegyelmi eljárásokból a református lelkészek, tisztségviselők Tanácsköztársaság alatti viselkedéséről. Bár vidéken relatíve sokan álltak a tanács hatalom mellé, főként a református iskolák tanítói közül többnyire azért, mert biztosabb megélhetést reméltek az államhatalomtól, részben feletteseikkel való elégedetlenségük miatt. Sajnos lelkészek is beálltak a kommunista hatalom székértelői közé, azonban a nagy többség természetesen szemben állt a proletárdiktatúrával, és többen annak áldozataivá is váltak.

A konferencia végén sok értékes hozzászólás és kérdés hangzott el, amelyek közül hadd emeljünk ki egyet. Dr. Szabó Dániel, a Magyar Református Presbiteri Szövetség elnöke hozzászólásában többek között felidézte Gulácsy Lajos Gulagot járt kárpátaljai lelkésznek 1994-ben, a püspökké való felszentelésekor mondott szavait. A felszentelt püspök elmondta, hogy a kazahsztáni Gulag-láger parancsnoka ismerve lelkészi hivatását, mindig azt mondta neki: „Ha mindenki haza is megy, neked itt kell megdöglened.” Majd így folytatta a püspök: „Hol is van az én lágerparancsnokom? Hol vannak a rabőrök? Hol van az ideológia? Hol van a Szovjetunió? Isten kegyelméből vagyok én itt.”

A KRE két karának az együttműködése révén létrejött konferencia tisztelgés volt a magyar reformátusság XX. századi hitvallói előtt, akik példát adtak hitről, hűségről, hazafiságról, akik méltók az utókor emlékezetére. Példájuk erősíti a református identitástudatot, egyben az újabb generációk morális nevelése szempontjából is komoly jelentőséggel bír.

ZILA GÁBOR

*Emlékkonferencia a Károlin
a szatmári békekötés évfordulója alkalmából*

A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának Dísztermében, 2011. május 5-én konferencia keretében emlékeztek meg a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke 300. évfordulójáról és az ezt követő emigrációról. A rendezvény a *Politikai játszmák – Bujdosói hétköznapok (1711-1761). Rákóczi, Mikes és a bujdosók: valóság, legendák és kultusz* címet viselte. A több szervezet összefogásával létrejött esemény rendezői a KRE Történelemtudományi Intézet, Kora Újkori, Gazdaság- és Művelődéstörténeti Tanszék, a Protestantizmus és Erdély Története Kutató Csoport és a KRE-BTK Rákóczi Szövetség voltak. A csaknem 20 előadót felvonultató rendezvény védnökségét gróf Mikes Zsigmond vállalta el.

„Az Úr pedig a lélek, és ahol az Úrnak lelke, ott a szabadság” (2Kor. 3:17.) – ezzel a bibliai ígéresszel nyitotta meg Balla Péter, a Károli Gáspár Református Egyetem rektori feladatokkal megbízott rektorhelyettese a konferenciát. Sepsí Enikő a Bölcsészettudományi Kar dékánja köszöntőjében kiemelte, hogy az önkéntes száműzetést felvállaló Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen példája máig ható társadalmi és politikai párhuzamokat mutat. A konferencia védnökeként felszólaló Mikes Zsigmond gróf gondolataiban kapcsolódott a dékánasszonyhoz, felvetve a kérdést, hogy vajon miként értékelné a két neves száműzött a mai magyarság helyzetét? Feltette a kérdést, hogy vajon kérnék-e az állampolgárságot, vagy maradnának büszke száműzöttek? Reményét fejezte ki aziránt, hogy ugyanolyan fontosnak fogja megítélni az utókor a Rákóczi-szabadságharcot, mint az 1848-49-es forradalmat és szabadságharcot.

A konferencia előadói az ország számos egyeteméről és Erdélyből érkeztek. A tudományos ülés R. Várkonyi Ágnes akadémikus előadásával vette kezdetét, aki arra a kérdésre kereste a választ, hogy Rákóczi miért nem fogadta el a szatmári békét, miért hagyta el az országot? Ez a kérdések azért is lényeges, mert a békét már a korban is kedvező kompromisszumnak tartották. A tizenöt pontba foglalt válaszok közül kiemelkedő, hogy a II. Rákóczi Ferenc a végtelenségig ragaszkodott az erdélyi fejedelemséghez. Az ilyen irányú törekvése azonban a béke egyik fő akadályának számított, elfogadhatatlan volt Bécs számára. Ennek ellenére fontosnak tartotta a fejedelmi cím megtartását, hiszen ez a magyar fél nemzetközi téren való megjelenésének legitimációját jelentette, mint ahogyan nemzetközileg garantált békekötés révén látta biztosítottnak az ország különállását. Ugyanakkor Magyarországon mindenki tudta, hogy az ország teljesen kimerült, s az európai hatalmaknak nem volt érdeke folytatni a háborút. Ráadásul külföldi közvetítés bevonásának lehetősége 1711 elején már igen csekély volt, s igen hamar aktualitását veszítette a szatmári békekötés aláírásával.

Kalmár János előadása *Pálffy János és a „lőcsei fehér asszony”* címmel bemutatta, hogy miként szorult saját hazugságai csapdájába Géczy Julianna, akinek még a sza-

badság-harc alatt kulcsszerepe volt Lőcse városának az ostromló császári hadak által történt elfoglalásában. Az előadás azonban arra is rávilágított, hogy Pálffy, aki a szatmári békekötést a magyarországi császári hadak főparancsnokaként lehetővé tette, az ország érdekében akár a kuruc múlttal rendelkező nemesekre nézve terhelő adatok megsemmisítésétől sem zárkózott el.

Gebei Sándor azt mutatta be, hogy a lengyel-magyar kapcsolatoknak a Rákóczi-szabadságharc idején is milyen jelentős hatása volt. Referátumának első felében a Lengyel Nemesi Köztársaság alkotmányos rendszerének működését mutatta be, majd rámutatott, hogy Rákóczi Ferenc lengyel mintára kívánta megszervezni államát. Ezt azzal is bizonyítva látta, hogy a lengyel eszközöveket csaknem szó szerint átvették a magyar konföderált rendek. A kutató ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy a lengyel szövegeket még komolyabb szövegkritikai vizsgálat alá kell venni.

Négyesi Lajos alezredes, hadtörténész az 1710. január 22-én lezajlott romhányi csatát rekonstruálta saját terepkutatásai alapján. Az előadás során több egészen friss leletet is bemutatott, melyek közül legérdekesebbnek a puszkagolyókat nevezte, mert ezekből több esetben következtetéseket lehet levonni a harc vonalak helyzetére. Előadásában kitért arra, hogy az ütközet egyik döntő eleme a csataterén lévő domb volt, mely eltakarta egymás elől az alakulatokat, melyek így képtelenek voltak az együttműködésre. Tanulásgként azt fogalmazta meg, hogy a csatát akár külön-külön is képesek lettek volna megnyerni az irreguláris és a reguláris alakulatok, ám együttes alkalmazásuk komoly hibája volt a magyar hadvezetésnek.

Mészáros Kálmán referátumából megtudhattuk, hogy a szatmári béke vizsgálata során mind a két fél, vagyis a kurucok és a császáriak által jegyzett példányokat együttesen kell vizsgálni, mert eltérések vannak közöttük. Az eredeti békeokmány elemzésével újabb információhoz is juthattunk az aláírók személyét illetően is. Így mutatható ki az, hogy a Teleki család gyászolhatott a béke aláírásakor, mert fekete viaszpecsétet használtak. Végeredményként Mészáros Kálmán azt is leszögezte, hogy egyik aláíró karrierjét sem törte meg kuruc múltja, valamint kiemelte, hogy a már minden részletében feltártnak gondolt, kiadott forrásokat is újra meg kell eredetiben is vizsgálni.

G. Etényi Nóra a korabeli külföldi sajtó tükrében mutatta be a magyar szabadságmozgalmat és annak eredményeit. Gazdagon illusztrált előadásában számos példán keresztül mutatta be azt az eufóriát, ami az 1648-as vesztfáliai béke aláírását követte. A nyomtatványok képein azonban igen hamar felbukkantak azok az ábrázolások, amelyek a francia hegemon törekvéseket jelképezték. Az Európát a béke templomaként bemutató metszeteken a háborút sejtető alakok jelentek meg, s a spanyol örökösödési háborúban meggyengült Franciaország erővesztését az 1710-ben bekövetkezett napfogyatkozással ábrázolták. A német újságok nem hagyták figyelmen kívül a magyarországi eseményeket, így Rákóczi 1701-es szökését, a trencsényi csatát, vagy a nagymajtényi fegyverletételt sem. Természetesen a béke aláírásáról is tájékoztatták a birodalom közvéleményét.

Seres István a Károlyi huszárezred XVIII. századi történetének azt a szakaszát mutatta be, amikor Rákóczi József a szultáni szerződéslevél megszerzése után a magyar határ közelébe érkezett, hogy megszerezze az ország támogatását a várható 1738. évi hadjáratához. A kísérlet nem is bizonyult sikertelennek, mert a jegyzőkönyvek tanulsága szerint megsűrűsödtek a dezertálások. Rákóczi Józsefről azt is megtudhattuk, hogy ezredalapítási pátenseket és tábornoki kinevezéseket adott ki.

Marjanucz László arról beszélt, hogy Rákóczi milyen diplomáciai erőfeszítéseket tett a porosz udvarnál azért, hogy a király támogatását elnyerje. A források alapján egyértelműnek látszik, hogy a berlini udvar nem csak a Ráday-féle követéségtől, hanem a bécsi porosz követ jelentéseiből is tájékozódott. Rákóczi 1708-ban terjesztette elő javaslatait, ám egyúttal arra is kérte az udvart, hogy tartsák titokban a tárgyalásokat. A poroszok Rákóczi azon elgondolását is ismerték, mely szerint szeretne volna elérni a külföldi közvetítők bevonását a béketárgyalásokba.

Kurucz György az angol diplomácia viszonyát vizsgálta Rákóczi és kísérete török területre érkezésével kapcsolatban a pozsareváci békekötést megelőző időszakban. A rendelkezésre álló források alapján részletesen kitért az angol diplomaták működésének különböző mozzanataira, utalva arra a sajátos jelenségre, hogy a hannoveri dinasztia trónralépését követően az Angliából száműzött egykori Stuart dinasztia híveinek magatartásához hasonlították a magyar bujdosók immáron hiábavaló politikai, katonai törekvéseit.

Dusnoki-Draskovich József és Várady Zoltán egy-egy dél-magyarországi megye, Tolna és Békés politikai hétköznapjait mutatta be. Mindketten kiemelték, hogy a töröktől nem sokkal korábban visszafoglalt területeket ismét be kellett telepíteni annak érdekében, hogy az újjáépítés ténylegesen megkezdődhessen, így mindkét megyében igen jelentős német ajkú népesség talált otthont. Várady Zoltán azt is elmondta, hogy Tolna vármegye nemessége már csak azért is igényelte az újratelepítést, mert jobbágyaik nélkül elveszítették volna privilegizált nemesi státuszukat, ami azzal az anyagi kockázattal járt számukra, hogy a megye adóterheiből is ki kellett volna venni részüket.

Balogh Judit a székely nemesi mobilitás alternatíváiról szólva elmondta, hogy a XVII. században a székelységből is elkezdett kiemelkedni egy elit nemesi réteg. Ennek a csoportnak azonban kedvezőbb lehetőségei voltak akkor, amikor a török ellenes felszabadító háborút követően a távoli bécsi udvar állt felettük. Megállapította, hogy a Rákóczi-szabadságharc többek karrierjét megingatta, mert a szatmári békekötés után már más családok alkották az erdélyi társadalom vezető rétegét.

Czigány István hadtörténész azt a kérdést igyekezett megválaszolni, hogy a tények ismeretében vajon illúzió vagy realitás volt-e a szabadságharc. Rávilágított, hogy a felkelés elején Rákóczi hadai még 100 000 főt számláltak, ami létszámban feltétlenül túlerőt jelentett, ám ez folyamatosan apadt. 1710-11-ben már az ország nagyobb részét nem tudták ellenőrizni a fejedelem csapatai, melyeknek létszáma ekkor 25 000 katonát számlált, s ők is inkább azért tartottak ki, mert a tiszántúli, északkelet-magyarországi területekről származtak.

Papp Sándor előadásában olyan – eddig ismeretlen – iratokat mutatott be, amelyek tovább árnyalják az emigráció életéről eddig kialakult képünket. Elmondta, hogy az 1906-os esztendő előtt, amikor az emigránsok hamvait hazaszállították, a magyar politikai elit komoly kutatásokat kezdeményezett Törökországban. A Thallóczy Lajos által megbízott kutató, Karácson Imre piarista paptanár számos fontos iratot mentett meg azzal, hogy lemásolta őket a konstantinápolyi levéltárakban. Az előadó néhány olyan, eredeti dokumentum tartalmával is megismertette a konferencia hallgatóságát, amelyek a bujdosók mindennapjait mutatják be. Ilyen volt például egy elrabolt magyar lány elrablójának megbüntetése ügyében készült előterjesztést, amelyet Mikes Kelemen, mint a magyarok elöljárója írt alá.

Csoma Zsigmond újabb olvasatban mutatta be Mikes leveleit. A gazdaságtörténész olyan elemeket emelt ki, melyek az emigrációban töltött időszakban meglepték a fejedelem egykori titkárát. Ugyanakkor nem elhanyagolható szempontként említette, hogy Mikes milyen részletesen kitért a török szőlőtermesztési és kereskedelmi szokásokra is. Az új nézőpont alátámasztotta Mészáros Kálmán felvetését az ismert források újbóli vizsgálatáról.

Mészáros Márta tovább folytatta az episztolák szokatlan szempontú vizsgálatát. Arról beszélt, hogy milyen kifejezési módok révén, illetve milyen sajátos témaválasztásban nyilvánult meg Mikes honvágya. A levelek szerzője többek között az erdélyi ételek felemlegetésével, hasonlataival közvetett módon fejezte ki a honvágyát. A képekkel gazdagon illusztrált előadás során megtudhattuk, hogy az író édesszájú volt, de a török kukoricakenyér fogyasztását kényszernek tartotta.

Tüdősné Simon Kinga a Mikes Kelemen felnevelő gyám, Mikes Mihály életének bemutatását tűzte előadása céljául, azonban általános társadalomtörténeti elemzést is adott székely primorok házassági stratégiáját illetően. Feltűnő módon ebben a korszakban a vagyonosabb székely családok a gyermekeiket igyekeztek erdélyi nemesi családok leszármazottaival összeházasítani.

Az előadások sorát Szilasi Alex a korszak zenetörténeti áttekintésével zárta. Elmondta, hogy a korábbi énekeskönyvekben több olyan dallam is felismerhető, mely később a kurucnótákban visszatér, s nyugaton is ismert volt. Arra is rámutatott, hogy ezek a dallamok a későbbi verbunkos zeneirodalomban éltek tovább.

A konferenciát Papp Sándor összefoglalása zárta.

KENDEFFY GÁBOR

*Konferencia a Károli Református Egyetemen
az ókori és középkori misztikáról*

A rendezvényre, melynek pontos címe *Misztika és antropológia az ókori és középkori kereszténységben* volt, 2011. május 20-án és 21-én került sor a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karán, a Szabadbölcészlet Tanszék és az OTKA *Patrisztika és antropológia* programja szervezésében. Az előadások és a viták legfontosabb célja az volt, hogy bemutassák, hogyan függött össze az emberi állapotról alkotott kép és a közvetlen istenismeret lehetőségeiről vallott felfogás az ókori pogány és keresztény misztikus gondolkodásban, valamint a középkori teológia misztikus vonulatának szerzőinél.

A színes programból két markáns témakör bontakozott ki. Az egyik az ókeresztény misztika, amin belül a görög patrisztika képviseltette magát erőteljesebben. Somos Róbert előadásából megtudhattuk, hogy amikor a szakirodalom egy része Órigenésznél misztikus gondolkozásról beszél, ott többnyire a racionális dialektika fut túl azon a ponton, ameddig a Szentírás rejtett tartalma feltárható, de semmiféle személyes Isten-tapasztalat felidézéséről nincs szó. Két kontribúció is foglalkozott Nüsszai Gergely negatív teológiájával, illetve az Istenhez való végtelen felemelkedésről szóló tanításával (D. Tóth Judit, Boros István). Vassányi Miklós Areopagita Dénes gondolatait világította meg Isten önmegmutatásáról és önelrejtéséről. Perczel István azt vizsgálta, hogy vajon a 10-11. századi Új Teológus Simeon testen vagy testen kívül képzelte-e el a közvetlen Isten-tapasztalást. Geréby György a XIV. századi Palamasz Szent Gergelynek az isteni fény meglátására vonatkozó tanítását értelmezte, szembeállítva azt a *visio beatifica*-vitát lezáró, a közvetlen istenlátást ebben az életben kizáró nyugati állásponttal. Két közreműködő is tárgyalta azt a szerzetesi hagyományt, amely a szüntelen imádságon keresztül képzelte el az Istenhez való felemelkedést (Parlagi Gáspár, Nacsinák Gergely). A latin patrisztikán belül Ambrus és Ágoston kaptak szót. Heidl György többek között arra mutatott rá, hogy a milánói püspök a közvetlen Isten-tapasztalást nem elsősorban szemlélődésként fogta fel, hanem inkább a liturgikus cselekményekhez kötötte. Kendeffy Gábor elsősorban azt hangsúlyozta, hogy a középkori misztika egyik legfontosabb vonatkozási pontjának számító Ágoston felfogása szerint a közvetlen istenlátás ebben az életben csak kivételesen és töredékesen lehetséges. Többen a szoros értelemben vett patrisztikán kívüli területeket vizsgáltak. Hamvas Endre és Ötvös Csaba az istenismeret hermetikus, illetve gnosztikus felfogásáról beszéltek, Bugár István szereplése nyomán pedig egy általában gnosztikusként elkönyvelt, de talán leginkább az újplatonizmussal rokonítható rejtélyes gondolkodó, Baszileidész negatív teológiáját ismerhettük meg. Kocsisné Csízy Katalin a késő antik Püthagorasz-életrajzok misztikus elemeit és azok utóéletét tárgyalta. Tóth Anna Judit Malasz bizánci történetíró „vallástörténeti” beszámolóiban vizsgálta a misztikus vallási formák sajátos „ismertetését”. A blokk előadásában vissza-visszatért két alapkér-

dés. Az egyik, hogy mit is kell értenünk a „misztika” szó alatt; a másik, hogy milyen alapvető hasonlóságok és különbségek fedezhetők fel a közvetlen Isten-tapasztalás nyugati, illetve keleti felfogása között.

A konferencián erőteljesen képviselt másik terület a középkori misztika volt. Daróczi Anikó előadása Hadewijch nővér, a 13. századi németalföldi világi szerzetesnő (begina) nagy erejű leveleiben és költeményeiben kutatta a misztikus élmények közlésének eszközeit. Nagyobb ívű összefoglalást hallhattunk a középkori női misztikáról Turai Gabriellától. Németh Csaba a ciszterci misztikusok (Thierry-i Vilmos, Clairvaux-i Bernát) tanítását és a kortárs szent-viktoriak ismeretelméleti felfogását állította szembe egymással. A „főszereplők” közül természetesen Eckhart mester sem maradhatott ki: Bányai Ferenc a nagy német misztikus metafora-használatának tudatosságáról, szakrális retorikájának módszereiről beszélt. Fabiny Tibor egy, a 14. század végén keletkezett teológiai munka, a *The Cloud of Unknowing* egyik kulcsszavának, a *stirring*nek („beindítás”, „mozgatás”, „moccanás”, „indulat”) a jelentését firtatta, amely részben a hit isteni felkeltésére, részben a megszületésére vonatkozik.

Tatár György szellemi izgalmat keltő és egyben megrendítő záróelőadása arra világított rá, hogy egy, a Holokauszt teológiai konklúzióját az isteni arc elrejtésének bibliai hagyománya alapján levonó jiddis novella tartalma és kalandos szöveg-hagyományozása miként függ össze.

Amint a fentiekből kiderülhetett, a szervezők igyekeztek a témakör valamennyi elismert kutatóját, a legkülönbözőbb tudományos műhelyek képviselőit megszólaltatni. Az előadók a Károli Gáspár Tudományegyetemen kívül a Debreceni Egyetem, a Gál Ferenc Hittudományi Főiskola, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Közép-Európai Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem oktatói közül kerültek ki. A rendezvény remélhetőleg hozzájárult ahhoz, hogy a Károli Egyetem az ókeresztény és középkori filozófia- és teológiatörténet területén az eddiginél jobban bekapcsolódjon a hazai szellemi vérkeringésbe. Emellett ez az eszmecsere impulzusokat adott a szakmai tájékozódáshoz az Egyetem vallástudomány és lelkész szakos hallgatóinak. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, a konferencia lehetőséget biztosított a bemutatkozásra és a kapcsolatépítésre az Egyetemen nemrég megalakult Misztikus Hagyományok Kutatócsoport számára.

BODNÁRNÉ CZEGLÉDY ANITA
Beszámoló az Inspirationen c. konferenciáról
(KRE BTK 2011. június 16-18.)

Inspirationen címmel 2011. június 16-18. között a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karán nemzetközi, német nyelvű szimpóziumon vehettek részt az érdeklődők.

A szimpózium szervezője a Német Nyelv és Irodalom Tanszék volt. A rendezvény elsődleges célja azon új gondolkodási irányok bemutatása volt, melyek a germanisztikában, de általában a bölcsészettudományokban is a szűkebb szakterületen való túllépésre, más diszciplínák felé való nyitásra, multiperspektivitásra ösztönöznek, hiszen ez a hajlandóság a kultúratudományokban eleve adott. A szimpóziumon elhangzó előadások azokra a folyamatokra összpontosítanak, melyek során az ihletett pillanatból, egy hirtelen támadt kreatív ötletből olyan különleges szellemi tevékenység jön létre, amelynek művészi, költői, zenei csúcsteljesítményeket köszönhetünk. Az inspirációt általános filozófiai, az életből eredő benyomásként, hatásként fogtuk fel, amely minden kreatív teljesítmény alapja. Az irodalomtudomány még mindig kevés figyelmet szentel a megvilágosodás pillanatának, melyben átütő erővel jelentkezik a megvalósítandó ötlet. Pedig az inspiráció mint a lelki és szellemi fejlődés mozgatórugója, mely alkotó kreativitással innovációt, azaz szakmai újítást, fejlődést tesz lehetővé, kitüntetett figyelmet érdemel.

A szimpózium előadói hazai és külföldi germanisták, művészettörténészek, kultúra- és médiatudománnyal foglalkozó kutatók voltak, de a teológia is képviseltette magát. A német nyelvű országokból érkezett előadók mellett kanadai, írországi és finnországi tudósokat is köszönthettünk. Különösen megtisztelő volt, hogy egyetemünk díszdoktora, a berni székhelyű Interkulturális Germanisztika Társaság elnöke, Prof. Dr. Dr. h. c. W. B. Ernest Hess-Lüttich is elfogadta meghívásunkat. A nagyváradi és kolozsvári előadók meghívásával a határon túli magyar egyetemeket is bevontuk a kezdeményezésbe. A hazai germanisztikát a pécsi, szegedi és debreceni intézetek, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem rangos kutatói képviselték. Az alapvetően interdiszciplináris, intermediális kérdéseket felvető előadásokban nagy hangsúlyt kapott a századforduló képzőművészete és irodalma, de több előadás elhangzott kortárs osztrák, illetve német, azon belül is a volt NDK-ban alkotó szerzőkről.

Mind a Német Nyelv és Irodalom Tanszék, mind egyetemünket hagyományosan jó kapcsolat fűzi a nagyváradi székhelyű Partiumi Keresztény Egyetemhez. Ezért különösen fontos számunkra, hogy partneregyetemünktől két előadó is örömmel vette meghívásunkat. Egyikük az intézmény Rektora volt, aki maga is germanista. Az inspiráció pillanatait kutatva így kitekinthettünk a romániai német nyelvű irodalomra is, amely többek között az irodalmi Nobel-díjas Herta Müller munkásságával méltó rangot vívott ki magának a világirodalomban.

A programról részletes tájékoztató (a háromnapos program beosztása, helyszínei, az elhangzó előadások sorrendje és azok absztraktjai) található a következő címen: <http://inspirationen.eu.tc>.

A rendezvény szervezői remélik, hogy az *inspiráció* sokoldalú fogalmának központba állításával hatékony, nemzetközi és interdiszciplináris tudományos eszmecserét sikerül elindítani, amely új utakat nyithat a germanisztikai kutatásban. A szabad, kreatív munkalégkört ígérő szimpóziumra minden érdeklődőt szeretettel várunk!

Formai kéréseink szerzőinkhez

1. Cikkeiket lehetőség szerint juttassák el kinyomtatva is a KRE Történeti Intézet titkárságára (cím: 1088 Budapest, Reviczky u. 4. II. em. 224), vagy otthagyhathják a portán.
2. A tördelő munkájának megkönnyítése érdekében mellőzzék a szöveg formázását! (Pl. bekezdések behúzása, név és a cikk címének kiemelése, közép-re húzása, oldalszámok stb.) Az idegen nyelvű kifejezések és az idézetek a szövegben kurzívval, a szerzők nevei a jegyzetekben kiskapitálissal legyenek. Lábjegyzeteket (és nem végjegyzeteket) kérünk; külön bibliográfia nem szükséges.
3. Ha a dokumentum különleges karaktereket is tartalmaz (görög, arab, héber stb. betűk, epigráfiai jelek), akkor azt kérjük CD-n is mellékelni (e-mailben nem elég, mert a nyomdába érkezéskor sérülhet a file a Macintosh-rendszerben).
4. Kérjük, hogy minden esetben úgy mentse el a dokumentumot, hogy abba a betűtípus be legyen ágyazva: Eszközök ~ Beállítások ~ Mentés ~ True Type betűtípusok beágyazása.
5. Az esetleges illusztrációknál kérjük, hogy a képek a lehető legnagyobb méretűek legyenek – tehát min. 1000x1000 pixelesek (CD-n vagy ZIP-file-ban csatolva), mert így tud velük szépen dolgozni a nyomda. A szövegben legyen megjelölve, hogy hova szerkesszük be a képet.
6. A szöveget ill. a szöveg jellegű kiegészítéseket (pl. képaláírásokat) Word dokumentumban csatolva szeretnénk megkapni.
A cikkekhez 10-12 soros (max. 15 soros) rezümét kérünk bármely világnyelven. Ha a cikk idegen nyelvű, akkor magyar nyelven kérjük ugyanezt.
7. Internetes hivatkozások esetén kérjük ellenőrizni, hogy az idézett oldal elérhető-e még, s kérjük a hivatkozás ill. az ellenőrzés dátumát is feltüntetni.
8. A folyóiratunkban megjelenő cikkek, recenziók, konferencia-beszámolók szerzőinek bemutatásához kérjük, adja meg a következőket a neve mellett: szül. év, tud. fokozat, „mestersége címere” (ld. jelen számunkban), oktatási-kutatási hely, lelkészek esetén a település neve.
9. A korrektúrát a Word *Eszközök* menüjének *Változások követése* gombja alatt a *Módosítások elfogadása vagy elvetése* lehetőségnél, *Elfogadja* ill. *Elveti* gombokkal jelezve az adott helyen kérjük vissza.

Köszönjük együttműködését!

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Válogatás a Károli Gáspár Református Egyetem (BTK Szabadbölcsezet Tanszék) és a Pécsi Tudományegyetem (BTK Filozófia Tanszék) által közösen szervezett, jelentős részben a „Patrisztikus antropológia” című, K81278 számú OTKA-projekt által finanszírozott konferencia előadásaiából (I. rész):

„Misztika és antropológia az antik és középkori keresztény hagyományban” (KRE BTK 2011. május 20-21.)

SOMOS RÓBERT: *Órigenész misztikája*

HEIDL GYÖRGY: *Szent Ambrus misztikája*

D. TÓTH JUDIT: *A vágy antropológiája Nüsszai Szent Gergely Énekek éneke-kommentárjában*

VASSÁNYI MIKLÓS: *Az isteni megmutatkozás (theophaneia) Areopagita Szent Dénesnél*

HAMVAS ENDRE ÁDÁM: *A megismerés funkciója a hermetikus misztériumban*

DARÓCZI ANIKÓ: *Érintés és belső tér: A misztikus beszéd forrása. Hadewijch és Szent Ágoston találkozása – Imitatio Augustini?*

BÁNYAI FERENC: *Antropológia Eckhart mester misztikájában*

FABINY TIBOR: *A „Stirring” fogalma a 14. századi The Cloud of Unknowing című műben és annak két magyar fordítási kísérlete (A Megnemismert felbője, A tudatlanság felbője)*